

# İslâm Mantık Geleneğinde Belirsiz Ad ve Fiiller Üzerine Bir Soruşturma

Hacı Kaya\*

## Özet

Kavram mantığı üzerine bina edilen klasik mantık, daha çok ad kavramlar ve bu kavramlardan bileşen önermeler üzerinden yürütülmüştür. Bu, İslâm mantık tarihinde mütekaddimûn (öncekiler) mantık geleneğinde böyle olmakla birlikte müteahhirûn (sonrakiler) mantık geleneğinde de böyledir. Mantık biliminin, bu eğilimle yürütüldüğü ve yüzyılları içeren tarihinde belirsiz adlar ve fiiller, hem kavram hem de önerme bağlamlarıyla kimi belirsizlikleri beraberinde sürükleye gelmiştir. Her ne kadar klasik mantık, kurulduğu andan itibaren sosyo-kültürel dillerin belirleyiciliğinden mümkün oldukça kendisini yalıtıp bilimlere kanıtlayıcı bir dil sunma iddiasında bulunmuş ve bu doğrultuda onun genel kurallarını oluşturmaya çalışmış olsa da, sosyo-kültürel dil yapılarının, mantık biliminin işini zaman zaman zorlaştırdığı göze çarpmaktadır. Farklı dillerde farklı yapılarda ifade edilen belirsiz adlar, belirli fiil ve belirsiz fiiller mantıkçıların işini oldukça güçleştirmiştir. Onlar bize göre dillerden kaynaklı bu güçlüğü üstesinden gelmek için büyük ölçüde fiiller yerine belirli adlar üzerinden mantık bilimini işleme yolunu tercih etmişlerdir. Fakat öyle olsa bile bu, kanaatimizce problemi çözüme kavuşturmak yerine ötelemiş, özellikle fiillerin kavram ve önerme mantığı bakımından neliği sorusu bir yönüyle cevapsız kalmıştır. Çalışmamız, mantık biliminin, sosyo-kültürel dil yapılarını aşmaya çalışmaktan kaynaklı problemlerinden biri olarak belirsiz ad ve fiilleri soruşturmaya açmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** İslâm mantık geleneği, belirsiz ad, fiil, kavram

## An Investigation on Uncertain Nouns and Verbs in the Islamic Logic Tradition

### Abstract

The classical logic, which built on conceptual logic, was carried out mostly through noun concepts and propositions component from these concepts. This is the case in the logic tradition of the mutaqqaddimûn (previous ones), but also in the logic tradition of the mutaahhirûn (next ones) in the history of Islamic logic. In the history of logic science, which was carried out with this tendency and involving centuries, the uncertain nouns and verbs have dragged some uncertainties with both context of concept and proposition. Although classical logic has been able to isolate itself as far as possible from the determination of socio-cultural languages and it has claimed to present a proving language to the sciences and tired to establish its general rules in this direction since the day it was founded, the socio-cultural language structures sometimes make the work of logic science difficult. Uncertain nouns, specific verbs and uncertain verbs expressed in different languages in different structures have made the work of logicians quite difficult. In our view, in order to overcome this difficulties of languages, they preferred to use logic science mostly through certain nouns instead of verbs. But even so, this, in our opinion, has postponed the problem rather than solving it, and the question of what the verbs are, in terms of the conceptual and propositional logic, remains unanswered in one aspect. Our study opens the uncertain nouns and verbs to investigate, as one of the problems of logic science arising from its trying to overcome the socio-cultural language structures.

**Keywords:** Islamic logic tradition, uncertain noun, verb, concept

---

\* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, Felsefe Bölümü, [hacikaya5@gmail.com](mailto:hacikaya5@gmail.com),

## Giriş

Belirli bir ad kavramın doğrudan zihindeki belirgin bir manaya, dolaylı olarak da belirgin bir varlığa işaret ettiğine dair, sofist ve septik epistemolojiyi dışarda tutarak söylersek, herhangi bir kuşku bulunmamaktadır. Aynı şekilde belirli bir fiil kavramın yine doğrudan zihindeki belirgin bir manaya, ilaveten bu mananın zamanına, dolaylı olarak da belirgin bir varlığa ve bu varlığın zamanına işaret etmesinde de bir kuşku bulunmamaktadır. Bununla birlikte herhangi bir parçasının, manasının bir parçasına işaret etmediği belirli bir ad kavramın basit kavrama işaret ettiği bütün mantıkçıların uzlaşısını kazanmış olsa da belirli bir fiil kavramın basit kavrama işaret edip etmediği, bir yönü mantık bilimine bir yönü de dil olgusuna bakan tarafıyla tartışmaya açık bir problem olarak durmaktadır.<sup>1</sup> Özellikle belirsiz ad ve belirsiz fiiller söz konusu olduğunda tartışma, bunların gerçekte kavram olup olmadıkları sorusunu da gündeme getirerek daha bir derinlik kazanmaktadır.

Kavram mantığı üzerine bina edilen klasik mantık, daha çok ad kavramlar ve bu kavramlardan bileşen önermeler üzerinden yürütülmüştür. Bu, Aristoteles'te ve mütekaddimûn mantık geleneğinde böyle olmakla birlikte 12. yüzyıldan itibaren şekillenen müteahhirûn mantık geleneğinde de böyledir.<sup>2</sup> Mantık biliminin, bu eğilimle

<sup>1</sup> İbn Sînâ, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında ele alacağımız üzere, belirli fiilin basit mi bileşik mi olduğu meselesinin tartışmaya açık bir mesele olduğunu ifade etmekte ve bunu fiil örnekleri üzerinden yorumlamaya çalışmaktadır. Bkz. İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ, Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker, 1. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006, s. 17-23. Seyfüddin Âmidî ve Nasîruddin Tûsî de bu meselenin tartışmalı olduğunu açıkça dile getiren isimlerdir. Bkz. Seyfüddin el-Âmidî, *Dekâiku'l-hakâik (Kısmu 'ilmi'l-mantık)*, thk. Seyyid Fâdil Ali el-Müsevî, Beyrut: Kitâb Nâşirûn, 2019, c.1-2, s. 39; Kutbuddin er-Râzî, "Tahrîrû'l-kavâ'idî'l-mantikiyye", *Tahrîrû'l-kavâ'idî'l-mantikiyye fî şerhi risâleti 'ş-şemsiyye, ve 'aleyhi hâşiyetü es-Seyyid Şerif el-Cürçânî* içinde, tsh. Muhsîn Bidârfer, 2. Baskı, Kum: İntişârât-ı Bidâr, h. 1426, s. 107-108.

<sup>2</sup> Çalışmamız boyunca kaynak olarak aldığımız mantık metinlerine göz atıldığında klasik mantığın çoğunlukla ad kavramlar ve bu kavramlardan bileşen önermeler üzerinden yürütüldüğü ortaya çıkacaktır. Başta Aristoteles'in *Organon* serisinde, mütekaddimûn mantık metinlerinde çoğunlukla ad kavram örnekleri ve ad kavramlardan bileşen önerme örneklerinin verildiği mantık araştırmacısının gözünden kaçmamaktadır. Ağırlıklı olarak ad kavramlar ve bu kavramlardan bileşen önerme örnekleri üzerinden mantık konularını işleme geleneği müteahhirûn dönemde de devam etmiştir. Bunu saptamak için çalışmamızda kaynak aldığımız mantık metinlerinin sadece "Önerme" kısımlarına göz atmak bile yeterlidir. Aristoteles *Önerme*'sinin 10. bölümünde sadece, fiilin yüklem olma durumundan bahsettiği yerde yüklemi fiil olan önerme örneği vermektedir. Bkz. Aristoteles, *Organon II, Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, 2. Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963, s. 26-27. Bunun dışındaki önerme bahislerinin tamamında önerme örnekleri yüklemi ad olan önermelerdir. Bkz. Aristoteles, *Önerme*, s. 7-30. Aynı durum Fârâbî ve İbn Sînâ'nın önerme hakkındaki eserleri için de geçerlidir. Fârâbî *Kitâbu'l-'İbâre*'de sadece kelimenin (fiil) tanımını yaptığı yerde yüklemi fiil olan önerme örneği vermektedir. Bkz. Fârâbî, "Kitâbu'l-'İbâre", *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî* içinde, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-Maşruk, 1986, c.1, s. 135-138. Bunun dışındaki önerme bahislerinin; yüklemli önerme, şartlı önerme, önermelerin karşılıoluğu, kipli önermeler gibi bahislerin hiçbirinde yüklemi fiil olan önerme örneği vermemektedir. Hatta Fârâbî özellikle "Belirli adlı ve belirsiz adlı önermeler" başlığı açarak belirli ad ve belirsiz ad kavramlardan oluşan önerme üzerinde durmasına rağmen (bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-'İbâre*, s. 147-148) onun "Belirli kelime ve belirsiz kelimeli önermeler" gibi bir başlığa yer vermemesi dikkat çekicidir. İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*'de birinci makalenin üçüncü ve dördüncü bölümünde kelimeye yer vermekle, kelimenin tartışmalı bir mesele olduğunu ifade etmek ve bunun dillerdeki bağlamını da dikkate alarak analizini yapmakla birlikte (İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 16-28) önerme bahislerini ele aldığı sonraki bölümlerin tamamında yüklemi ad olan önerme örnekleri vermektedir. Örneğin, önermeler arası nispetleri işlediği ikinci makalenin birinci bölümünde önerme tablolarına göz gezdirildiğinde görülecektir ki

yürütüldüğü ve yüzyılları içeren tarihinde fiil kavramlar, hem kavram hem de önerme bağlamlarıyla kimi belirsizlikleri beraberinde sürükleye gelmiştir. Her ne kadar mantık, kurulduğu andan itibaren sosyo-kültürel dillerin belirleyiciliğinden mümkün oldukça kendisini yalıtıp bilimlere kanıtlayıcı bir dil sunma iddiasında bulunmuş ve bu doğrultuda onun genel kurallarını oluşturmaya çalışmış olsa da, sosyo-kültürel dil yapılarının, mantık biliminin işini zaman zaman zorlaştırdığı göze çarpmaktadır. Farklı dillerde farklı yapılarda ifade edilen belirsiz adlar, belirli fiil ve belirsiz fiiller mantıkçıların işini oldukça güçleştirmiştir. Kanaatimizce onlar, dillerden kaynaklı bu güçlüğün üstesinden gelmek için fiiller yerine ağırlıklı olarak belirli adlar üzerinden mantık bilimini işleme yolunu tercih etmişlerdir. Fakat öyle olsa bile bu, bize göre problemi çözüme kavuşturmak yerine ötelemiş, özellikle fiillerin kavram ve önerme mantığı bakımından neliği sorusu bir anlamda cevapsız kalmıştır.

Araştırmamız, bunca zamandır mantık biliminin sosyo-kültürel dil yapılarını aşmaya çalışmasından kaynaklı problemlerinden biri olarak belirsiz ad ve fiilleri soruşturmaya açmaktadır. Bu soruşturmanın hedefi, böylesi güç bir problemi bütünüyle çözüme kavuşturmak değil, gerek mütekaddimûn gerekse müteahhirûn mantık geleneği içinde yol alarak onu klasik mantık açısından yeniden gün yüzüne çıkarmak ve tartışmaya açmaktır. Edindiğimiz bu hedef doğrultusunda çalışmamızı sürdürmek için yöntem olarak, başta klasik mantık biliminin kurucusu Aristoteles olmak üzere İslâm mantık geleneğinin önemli isimlerine başvurmayı ve onlara yer yer soru sormayı tercih ettik. Şüphesiz bilimsel ilerlemenin tarihi en güç meseleler üzerine eğilme, onları yeniden gün yüzüne çıkararak tartışmaya açma, gerekçelendirilmiş eleştiriler ve iddialarla yol almayla eşdeğerdir. Klasik mantığın tarihi de bundan bağımsız değildir. Sahip olduğu sağlam yapı, hala mantık problemlerini kendi içerisinde canlandırmaya, tartışmaya açmaya uygun paradigmatik bir çerçeve sunmaktadır.

## 1. Mütekaddimûn Mantık Geleneğine Göre Belirsiz Ad ve Filler

---

burada bir tane bile yüklemi kelime/fiil olan önerme örneği yer almamaktadır. Bkz. İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 77-78, 81-84. Aynı durum *İşaretler ve Tembihler* eseri için de geçerlidir. Bkz. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli. 1. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, s. 21-56. Bununla birlikte İbn Sînâ *Mantku'l-meşrikîyyîn*'de yüklemi fiil olan önerme örneklerine yer vermektedir ancak bunlar yüklemi ad olan önermelerin yanında son derece sınırlı sayıda. Bkz. İbn Sînâ, "Mantku'l-meşrikîyyîn", *Mantku'l-meşrikîyyîn ve'l-kasîdetü'l-müzdevice fi'l-mantık* içinde, nşr. Mektebetü Âyetillâhi'l-'Uzmâ el-Mer'âşî en-Necefi, 2. Baskı, Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-'Uzmâ el-Mer'âşî en-Necefi, h. 1405, s. 47, 48, 50, 75. Daha çok yüklemi ad kavram olan önermelerin tercih edilmesi durumu, İbn Sînâ sonrası müteahhirûn mantık metinlerinde de söz konusudur. Örneğin, Fahrüddîn Râzî *Mantku'l-mülâhhas*'ta yüklemi fiil olan birkaç önerme örneği vermekle birlikte (bkz. Fahrüddîn er-Râzî, *Mantku'l-mülâhhas*, thk. ve tkd. Ahad Ferâmerz Karamelî ve Âdine Asgarinejad, Tahran: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, h. 1381, s. 222, 224) getirdiği örneklerin çoğu yüklemi ad olan önermelerdir. Bkz. Fahrüddîn er-Râzî, *Mantku'l-mülâhhas*, s. 21-238.

Soruşturmamız, “âdil-olmayan”, “oturuyor”, “oturmuyor” gibi lafızların bir kavrama işaret edip etmedikleri, şayet işaret ediyorlarsa basit bir kavrama işaret edip etmediklerine ilişkindir. Şüphesiz “hasta-olmayan” ve “oturmuyor” lafızları, “hasta” ve “oturuyor” lafızlarının inkâr karşılığını ifade etmektedir. Aristoteles (MÖ. 384-322) *Kategoriyalar*’da lafızların dört karşılığın türünden biri olarak tasdik ve inkâr karşılığundan söz ederken bunun örneklerini doğrudan vermemektedir. Sadece “O oturuyor” ve “O oturmuyor”, “Sokrates hastadır” ve “Sokrates hasta değildir” önermeleriyle lafızların tasdik ve inkâr karşılığını anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Nasıl ki, “O oturmuyor” önermesi, “O oturuyor” önermesinin; “Sokrates hasta değildir” önermesi, “Sokrates hastadır” önermesinin inkâr karşılığını bildiriyorsa aynen öyle de “hasta-olmayan”, “oturmuyor” lafızları da “hasta” ve “oturuyor” lafızlarının gerçekte olmasa da bir tür inkâr karşılığını bildirmektedirler.<sup>3</sup> Fakat Aristoteles hemen *Önerme*’nin başında gerçekte bir inkâr olmasa da inkâr gücünde olan bu lafızlar için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

İnsan-olmayan bir isim değildir. Gerçekte böyle bir deyim anlatmak için hiçbir ad yoktur. Çünkü bu ne bir söz ne de bir inkârdır. Bunun için ancak belirsiz isim olduğu kabul olunabilir. Çünkü o rastgele var olana da var olmayana da aittir.<sup>4</sup>

İyi değildir veya hasta değildir gibi bir deyim bir fiil değildir. Kendi öz manasına zaman anlamını eklese de ve hep bir konuya ait olsa da bu türlü deyim adı yoktur. Ona yalnız belirsiz bir fiil denebilir; çünkü ayrık gözetmeksizin herhangi bir şeye, var olana da var olmayana da tatbik olunabilir.<sup>5</sup>

Aristoteles’in, “-olmayan”la dile getirilen “insan-olmayan” gibi lafızların ancak belirsiz ad, “iyi değildir” ve “hasta değildir” gibi lafızların ise belirsiz fiil olabileceklerini ifade etmesinden hareketle onların bir kavrama fakat belirsiz bir kavrama işaret eden lafızlar olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bir manaya işaret eden her lafız ya ad ya da fiil, ad ve fiil de ya belirli ya da belirsiz ise<sup>6</sup> belirsiz ad ve belirsiz fiilleri belirsiz kavrama işaret eden lafızlar olarak ele almak durumundayız. Nitekim İslâm mantık geleneğinde belirsiz ad “ism gayr-muhassal”, belirsiz kelime/fiil ise “kelime gayr-muhassal” diye adlandırılmıştır. *Önerme*’nin, İshâk b. Huneyn (830?-910) tarafından yapılan Arapça tercümesinde<sup>7</sup> belirsiz ad ve belirsiz fiil “ism gayr-muhassal” ve “kelime gayr-muhassal”

<sup>3</sup> Bkz. Aristoteles, *Organon I, Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1963, s. 10-11, 50-52.

<sup>4</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 8-9.

<sup>5</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 9-10.

<sup>6</sup> Bkz. Aristoteles, *Önerme*, s. 7-10.

<sup>7</sup> Bkz. Ferid Cebr, “Mukaddime”, Aristoteles, “Kitâbu Bâri Ermîniyâs ev Kitâbu'l-‘İbâre”, çev. İshâk b. Huneyn, *en-Nassu'l-kâmil li-mantiki Aristû* içinde, thk. ve tkd. Ferid Cebr, Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1999, c.2, s. 100; Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Baskı, 2016, s. 115.

terimleriyle karşılanmaktadır.<sup>8</sup> İbn Rüşd de (1126-1198) *Telhîsu'l-'ibâre*'de ilgili kısmı şerh ederken belirsiz ad ve belirsiz kelimeyi aynı terimlerle karşılamaktadır.<sup>9</sup> Fârâbî (873-950) ve İbn Sînâ'da da (980-1037) aynı terimler yer almaktadır. Fârâbî belirsiz adı “ism gayr-muhassal” diye ifade etmekle birlikte dil açısından şu önemli detayı de eklemektedir: “Neredeyse bu türden adlar Arapçada bulunmamakta, ancak kural dışı bulunmaktadır. Bu türden adlar Yunanca, Süryanice, Farsça ve diğerlerinde çokça bulunmaktadır, ‘İnsan-olmayan’, ‘âdil-olmayan’, ‘âlim-olmayan’, ‘görmeyen’ gibi.”<sup>10</sup>

İbn Rüşd benzer şekilde belirsiz adı tanımlarken şöyle demektedir: “Bu türden adlar kullanıldıkları dillerde sahiplik adı ve ‘-olmayan (ل)’ edatından bileşen adlardır.”<sup>11</sup> İbn Sînâ da bir ad ve “-olmayan (ل)” edatının bileşiminden oluşan ve gerçekte ne bir ad ne de bir söz olan bu türden adların belirgin bir isminin bulunmadığını, ancak “ism gayr-muhassal” ismini alabileceklerini, bunların ne olumluluk ne de olumsuzluk bildirdiğini ifade etmektedir. İbn Sînâ belirsiz adlar için “Onlara olumsuzluk harfinin girmesine aldanıp da onlarda olumsuzluk olduğunu sanmamalısın” hatırlatmasında bulunmadan geçmemektedir.<sup>12</sup> *Kategoriler*'de de belirsiz adlardaki olumsuzluk edatı salt olumsuzluk değil beraberinde olumlu bir anlamı da taşıdığı için bu adların gerçekte olumsuz olmadığını vurgulamaktadır. Örneğin tek-çift karşıolumundan “çift”in karşı olumu olan “tek”e “çift-olmayan” işaret edebilmektedir. Şeyhu'r-Reis'e göre belirsiz adlar lafız bağlamlarıyla belirli adın gerçekte inkârı/olumsuzu değil “inkârı/olumsuzu gücünde” olan adlardır.<sup>13</sup> O nedenle İbn Sînâ belirsiz adların hükmünün, “evde” gerçekte ad olmayıp bir ad ve bir edattan bileşik olduğu için “Zeyd evdedir” önermesindeki “evde” yüklemine hükmü gibi olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte “evde”, her ne kadar bir ad ve bir edattan bileşmiş olsa da onun bileşimi iki addan veya bir ad ve bir kelimden bileşik mutlak söz gibi de değildir. Dolayısıyla nasıl ki “evde” gerçekte ne bir ad ne de mutlak bir söz ise aynı şekilde “insan-olmayan” gibi belirsiz adlar da gerçekte ne bir ad ne de mutlak sözdürler.<sup>14</sup>

Fârâbî belirsiz fiili de “kelime gayr-muhassal” diye adlandırmakta, fakat bu türden kelimelerin Arapçada açık olmadığını, çünkü bu dilde bir kelimeye olumsuzluk

<sup>8</sup> Bkz. Aristoteles, *Kitâbu Bârî Erminiyâs ev Kitâbu'l-'ibâre*, 16a 30, s. 109, 16b 10-20, s. 110-111, 19b 5-10, s. 130.

<sup>9</sup> Bkz. İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l-'ibâre*, thk. Muhammed Selim Sâlim, Mısır: Matba'atu Dâri'l-Kütüb, 1978, s. 93.

<sup>10</sup> Fârâbî, *Kitâbu'l-'ibâre*, s. 135-136, 138.

<sup>11</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l-'ibâre*, s. 23.

<sup>12</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 12.

<sup>13</sup> İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ, Kategoriler*, çev. Muhittin Macit, 1. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010, s. 229-230.

<sup>14</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 12.

edatı “ل” eklendiğinde kelimenin olumsuzluğa işaret ettiğini, fakat diğer dillerde belirsiz kelimelerin tıpkı belirsiz adlarda olduğu gibi olumsuzluk bildirmediğini belirtmektedir.<sup>15</sup> Belirsiz adların gerçekte olumsuzluk bildirmediği Aristoteles’te de açıkça ifade edilmektedir: “Çünkü bu ne bir söz ne de bir inkârdır.”<sup>16</sup> Ancak Fârâbî’nin belirsiz kelimelerin/fiillerin de olumsuzluk bildirmediği görüşü tartışmaya açık durmaktadır. Aristoteles, daha önce yapılan alıntıdan da takip edilebileceği üzere, *Önerme*’de belirsiz fiilden söz ederken onun inkâr bildirmediğini ifade etmemektedir. Bununla birlikte Aristoteles’in “Her tasdik ve her inkâr ister arık olarak bir isim ve fiilden, ister belirsiz bir isim ve fiilden vücut bulur”<sup>17</sup> ifadesinden anlaşılan o ki, belirsiz fiil de tıpkı belirsiz ad gibi tek başına gerçekte inkâr bildirmemektedir. Bu şu anlama gelmektedir: Belirsiz fiil bir önermede herhangi bir terime, “-dir” veya “-değildir” bağı ile bağlandığında ancak gerçekte tasdik ve inkâr bildirebilir. Aristoteles’in *Önerme*’deki sözünü ettiğimiz ifadesi, Fârâbî’nin belirsiz fiilin de tıpkı belirsiz ad gibi tek başına gerçekte inkâr bildirmediği görüşünü doğrulamaktadır. Ne var ki, bunu böyle kabul ettiğimizde çözümü zor bir problemle karşılaşırız. O da şudur: Daha önce yer verildiği üzere Aristoteles önerme bakımından, gerçekte tasdik ve inkârı “Sokrates hastadır” ve “Sokrates hasta değildir” önermeleriyle örneklendirmiştir. Burada “hasta değildir” olumsuzluk bildirmektedir. O halde nasıl oluyor da “hasta değildir”, “iyi değildir” biçiminde ve üstelikte hüküm bildiren “-değildir” ile ifade edilen belirsiz fiillerin tek başına gerçekte inkâr bildirmediğini, dolayısıyla bir önermede tıpkı belirsiz adlarda olduğu gibi “-dir” ve “-değildir” bağı ile bir terime bağlandıklarında ancak tasdik ve inkâr bildirdiğini söyleyebiliyoruz?

Bize göre bu problemi çözüme kavuşturmanın yolu şu kuşkuyu gündeme getirerek yol almaktan geçmektedir: Acaba *Kategoriyalar*’da önerme bakımından tasdikten inkâr karşılığında örnek verilen “Sokrates hasta değildir” önermesindeki “hasta değildir” ifadesi ile, *Önerme*’de dile getirilen ve belirsiz fiil örneği olarak sunulan “hasta değildir” ifadesi Yunanca metinlerde gerçekten tercüme edildiği şekliyle mi yer almaktadır? “Hasta değildir” ile dile getirilen bir ifadenin, bir yerde inkâr bildiren ve “hastadır”ın olumsuz bir ifade olması, fakat bir başka yerde de belirsiz fiil örneği olarak sunulması karşısında gündeme getirilebilecek kuşku, bu linguistik kuşkudan başkası olamazdı. İleri sürdüğümüz kuşku, problemi çözmek adına bizim için önemli bir çıkış noktası sağlamaktadır. Nitekim *Kategoriyalar*’da “Sokrates hastadır” önermesinin inkârı/olumsuzu “Sokrates hasta değildir” önermesindeki “hasta değildir” diye tercüme

---

<sup>15</sup> Fârâbî, *Kitâbu'l-İbâre*, s. 138.

<sup>16</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 8.

<sup>17</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 24.

edilen ifade ile, *Önerme*'de belirsiz fiil örneği olarak gösterilen ve yine “hasta değildir” diye tercüme edilen ifadenin farklı biçimlerde dile getirildiğini görüyoruz. *Kategoryalar*'ın Yunancasında sözü edilen önerme tasdik ve inkâr karşılıklı örnekleri (Sokrates hastadır, Sokrates hasta değildir) şöyle ifade edilmektedir: “νοσεῖν Σωκράτην, μὴ νοσεῖν Σωκράτην.”<sup>18</sup> Dikkat edilirse önermede “hastadır”ın inkârı olan ifade “μὴ νοσεῖν” şeklinde geçmektedir. *Kategoryalar*'ın Arapça tercümesinde bu önermeler şöyle tercüme edilmiştir: “سقراط ليس مريضاً”, “سقراط مريض”<sup>19</sup> İbn Rüşd de *Kategoryalar* şerhi *Kitâbu'l-Mekûlât*'ta önermeleri “سقراط ليس بمريض”, “سقراط مريض” biçiminde ifade etmiştir.<sup>20</sup> Dolayısıyla “μὴ νοσεῖν” ifadesi “ليس مريضاً/ليس مريض” şeklinde karşılanmıştır. Belirsiz fiil örneği olarak verilen, gerçekte inkâr bildirmeyen ve “hasta değildir” diye tercüme edilen ifade ise *Önerme*'nin Yunancasında “οὐ κάμνει” şeklinde geçmektedir.<sup>21</sup> *Önerme*'nin, İshâk b. Huneyn'e ait Arapça tercümesinde bu sözcük “لامرض” şeklinde tercüme edilmiştir.<sup>22</sup>

İbn Rüşd de *Önerme* şerhi *Kitâbu'l-'İbâre*'de belirsiz kelime/fiili (*kelime gayr-muhassal*) “Belirsiz adın kendisine işaret ettiği manaya -ki bu belirli adın işaret ettiği mananın yokluğudur- işaret etmekle birlikte aynı zamanda bu mananın zamanına da işaret edendir” diye tanımlamakta, Aristoteles'in, “οὐ κάμνει” sözcüğünün yanı sıra bir diğer belirsiz fiil örneği olarak sunduğu ve Türkçe tercümede “iyi değildir” şeklinde,<sup>23</sup> Arapça tercümede de “لاصح” şeklinde tercüme edilen<sup>24</sup> “οὐχ ὑγιαίνει” sözcüğünün<sup>25</sup> karşılığı olarak yine “لاصح” ifadesine yer vermektedir.<sup>26</sup> İbn Sînâ aynı şekilde adlar gibi kelimelerin de -ki kelimeye Arap dilcilerinin “fiil” dediğini belirtmektedir.<sup>27</sup> belirli ve belirsiz ayrıldığını ifade ettikten sonra belirsiz kelime için “لاصح” örneğini vermektedir. O da Fârâbî gibi bu türden belirsiz kelimelerin Arap dilinde kullanılmadığını, çünkü bu dilde kelimeye olumsuzluk harfi eklendiğinde yalnızca olumsuzlama bildirdiğini

<sup>18</sup> Aristotle, “The Categories”, *Categories, On Interpretation, Prior Analytics* içinde, çev. H. P. Cooke & Hugh Tredennick, London: Harvard University Press, 2002, 13b 25-30, s. 94.

<sup>19</sup> Aristoteles, “Kitâbu Kâtigüryâs ev Kitâbu'l-Mekûlât”, çev. Huneyn b. İshâk/İshâk b. Huneyn, *en-Nassu'l-kâmil li-mantiki Aristû* içinde, thk. ve tkd. Ferîd Cebr, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1999, c.1, 13b 25-30, s. 85.

<sup>20</sup> Bkz. İbn Rüşd, “Kitâbu Kâtigüryâs ev Kitâbu'l-Mekûlât”, *Nass telhîsu mantiki Aristû* içinde, thk. Cîrâr Cihâmî, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1996, c.2, 13b 25-30, s. 66

<sup>21</sup> Bkz. Aristotle, “On Interpretation”, *Categories, On Interpretation, Prior Analytics* içinde, çev. H. P. Cooke & Hugh Tredennick, London: Harvard University Press, 2002, 16b 10-15, s. 118.

<sup>22</sup> Bkz. Aristoteles, *Kitâbu Bâri Ermîniyâs ev Kitâbu'l-'İbâre*, 16b 10-15, s. 111.

<sup>23</sup> Bkz. Aristoteles, *Önerme*, s. 9.

<sup>24</sup> Bkz. Aristoteles, *Kitâbu Bâri Ermîniyâs ev Kitâbu'l-'İbâre*, 16b, 10-15, s. 111

<sup>25</sup> Bkz. Aristotle, *On Interpretation*, 16b 10-15, s. 118.

<sup>26</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l-'İbâre*, s. 30.

<sup>27</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 16.

belirterek ve “Belki de *İlk Talim*’de söylenenin şu anda aklıma gelmeyen başka bir açıklaması vardır” diyerek belirsiz fiil hakkındaki açıklamasını sonlandırmaktadır.<sup>28</sup>

Tüm bu verileri de dikkate alarak ifade edersek; yukarıda olumsuz önermede geçen “μή νοσεῖν” ifadesi “ليس مريضاً/ليس بمريض” şeklinde, Arapça gramer kurallarına da uygun bir biçimde karşılanmış olup olumsuzluk bildirmektedir. Fakat Arapçada tam karşılığı bulunmadığı düşünüldüğü için belirsiz fiil örneği olan “οὐ κάμνει” ifadesi, Fârâbî’nin daha önce belirttiği gibi kural dışı olarak, geçmiş zaman bildiren fiilin başına olumsuzluk edatı “لا” getirilerek “لامرض” biçiminde tercüme edilmiştir. Çünkü İbn Sînâ’nın dile getirdiği üzere “Kelime Yunancada ilk vazedildiğinde yalnızca şimdiki zamana delâlet ediyordu. Sonra bununla geçmiş veya gelecek zamana delâlet edilmek istenildiğinde asıl korunarak bir fazlalık bitiştiriliyordu. Ama Arapların şimdiki zaman için müstakil bir kelime kullanma adetleri yoktu. Çünkü gelecek zamanı ifade eden kelimenin şekli, şimdiki zamanı ifade eden kelimeyle aynıdır.”<sup>29</sup>

O halde, gerek Yunancanın gramer yapısını, gerek Aristoteles’in *Önerme*’de *ilk bakışta* belirsiz fiillere hem olumluluk hem de olumsuzluk bağının geldiği, dolayısıyla bunlardan bileşen önermelerin de tasdik ve inkâr bildiren önermeler olabileceği yönünde anlaşılan ifadesini, ilaveten Fârâbî ve İbn Sînâ’nın belirsiz fiillerin kendi başlarına gerçekte olumsuzluğa işaret etmedikleri uyarısını dikkate alarak şu tespiti yapmamız gerekir: Her şeyden önce tartıştığımız problemle ilgili karışıklık kimi Türkçe ve İngilizce tercümelerden kaynaklanmaktadır. Hamdi Ragıp Atademir’in tercümesinden yapılan alıntılarda da görüleceği üzere her iki ifade de; hem önermede olumsuzluk bildiren “μή νοσεῖν” ifadesi hem de belirsiz fiil olan “οὐ κάμνει” ifadesi “hasta değildir” diye tercüme edilmiştir. Oysa ad haliyle kullanılan “νοσεῖν” sözcüğünün tam karşılığı “hasta” lafzıdır ve başında ek olarak yer alan “μή” olumsuzluk edatı “-değil” anlamına gelmektedir. Bu anlamda Türkçede “hasta değildir”, tam olarak “μή νοσεῖν” ifadesinin tercümesi olmaktadır. *Kategoriyalar* ve *Önerme*’nin İngilizce tercümelerinde de aynı problemle karşılaşırız. Örneğin, Harold P. Cooke ve Hugh Tredennick’in İngilizce tercümelerinde her iki ifade de “is not ill” şeklinde tercüme edilmiştir.<sup>30</sup> Peki, bu karışıklığı gidermek için “οὐ κάμνει” ifadesini Türkçede nasıl daha doğru bir biçimde

<sup>28</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 26-27. İbn Sînâ’nın kaynak gösterilen bu eserinin mütercimi Ömer Türker, “οὐχ ὑγιαίνει” sözcüğünün Hamdi Ragıp tarafından “iyi değildir” şeklindeki tercüme edilmesini, Türkçede bir fiil anlamı bildirmediği gerekçesiyle haklı olarak sorunlu bulmaktadır. Türker, Saffet Babür’ün, “οὐχ ὑγιαίνει” sözcüğü için örneklendirme yolu kullandığı “koşmuyor” lafzını (bkz. Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür, 2.Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 1996, s. 2) esas alarak İbn Sînâ’nın belirsiz fiil örneği olarak zikrettiği “لاصح” filini daha anlaşılır olması bakımından “koşmadı” şeklinde, örneklendirme yoluyla tercüme ettiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, dipnot 9, s. 266-267.

<sup>29</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 16-17.

<sup>30</sup> Bkz. Aristotle, *The Categories*, s. 95; a.mlf., *On Interpretation*, s. 119.



ifade edebiliriz? Aristoteles'in belirsiz fiil için örnek gösterdiği “ού κάμνει” ve “ούχ ύγιαινει” sözcükleri Yunancada şimdiki zaman/geniş zaman kipinde ifade edilmiş birer belirsiz fiildir. Dolayısıyla Türkçede bu sözcükleri dile getirmek istediğimizde “hastalanmıyor/hastalanmaz” ve “sıhhatte olmuyor/sıhhatte olmaz” şeklinde ifade etmek durumundayız. Ancak böyle ifadelendirsek bile Türkçe gramer yapısı gereği “hastalanıyor/hastalanır”ı ve “sıhhatte oluyor/sıhhatte olur”u olumsuzlamış oluyoruz. Oysa Yunancada belirsiz fiillerin olumsuzluk bildirmediği ifade edilmişti. Doğrusu buraya kadar etraflıca yaptığımız analizleri esas aldığımızda Türkçenin sınırları içerisinde bu sözcükler için tam olarak uygun bir ifadelendirme biçimi bulmanın mümkün olmadığını gözükmemektedir.

Yukarıda yer verdiğimiz bütün bu analizleri bir tarafa bırakıp yeni baştan Aristoteles'in, gerek lafız bağlamıyla gerekse önerme bağlamıyla belirsiz fiil hakkındaki değerlendirmelerine doğrudan başvurmamız gerektiği kanaatindeyiz. Öncelikle Aristoteles'in *Önerme*'de, daha önce yaptığımız alıntıdan takip edilebileceği üzere, belirsiz ad ve belirsiz fiil tarifinde ilkesel bir farklılık göze çarpmaktadır. Aristoteles belirsiz adın kendi başına gerçekte inkâr bildirmediğini açıkça ifade ederken belirsiz fiilin inkâr bildirmediğini ifade etmemektedir. Fakat aynı eserin 10. bölümündeki “Her tasdik ve her inkâr ister arık olarak bir isim ve bir fiilden, ister belirsiz bir isim ve fiilden vücut bulur”<sup>31</sup> ifadesini nasıl anlamamız gerekir? Bu sorunun cevabını bulmak için yine adım adım *Önerme*'yi çözümlenmeye devam edelim. Aristoteles belirli adın konu olduğu, yüklem olduğu, belirsiz adın konu olduğu, yüklem olduğu, hem konu hem yüklem olduğu önerme örneklerini anlaşılır ve açık bir biçimde şöyle vermektedir: “İnsan âdildir”, “İnsan âdil değildir”; “İnsan âdil-olmayandır”, “İnsan âdil-olmayan değildir”; “İnsan-olmayan âdildir”, “İnsan-olmayan âdil değildir”; “İnsan-olmayan âdil-olmayandır”, “İnsan-olmayan âdil-olmayan değildir.”<sup>32</sup> Görüldüğü üzere bu önermelerde belirsiz ad (âdil-olmayan) yüklem olarak önermeye girdiğinde “-dir” ve “-değildir” bağıyla tasdik ve inkâr bildirmektedir: -âdil olmayandır (tasdik); -âdil olmayan değildir (inkâr). Dolayısıyla belirsiz ad önermeye girdiğinde onun, “-dir” ve “-değildir” bağıyla tasdik ve inkâr bildirmesinde herhangi bir kapalılık bulunmamaktadır. Böyle olunca zihnimiz, ister istemez bir sonraki adımda Aristoteles'in yüklemi belirsiz fiil olan önermelerin de hem tasdik hem de inkârı için bu doğrultuda örnek vermesini beklemektedir. Fakat hemen ardından onun şu ifadelerini okuyoruz:

---

<sup>31</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 24.

<sup>32</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 25-26.

Dir fiilinin giremeyeceği önermelerde sıhhatli olur, geziniyor denildiğinde olduğu gibi, bu tarzda yerleştirilmiş olan fiil, tatbik olunan -dir fiili imiş gibi aynı sonucu verir. Söz gelimi her insan sıhhatte olur, her insan sıhhatte olmaz: her insan olmayan sıhhatte olur, her insan olmayan sıhhatte olmaz.<sup>33</sup>

Aristoteles ardından bu önermeleri niceliği belirsiz önerme çiftleri olarak şöyle ifade etmektedir: “İnsan sıhhatte olur; insan sıhhatte olmaz, insan-olmayan sıhhatte olur; insan-olmayan sıhhatte olmaz.”<sup>34</sup> O, örnek verdiği bu önerme çiftlerini tasdik-inkâr yani olumlu-olumsuz önerme çiftleri olarak zikretmektedir. Dolayısıyla “-sıhhatte oluyor/olur”un olumsuzu “-sıhhatte olmuyor/olmaz”dır. Aristoteles, daha önce de belirttiğimiz gibi, “iyi değildir” diye tercüme edilen belirsiz fiilin örneği olarak zikrettiği “ούχ υγιαίνει” (sıhhatte olmuyor/olmaz) ifadesini aynıyla burada önerme içerisinde “ούχ υγιαίνει ἄνθρωπος” biçiminde kullanmakta, önermenin olumlusunu ise “υγιαίνει ἄνθρωπος” şeklinde vermektedir.<sup>35</sup> İshâk b. Huneyn’in Arapça tercümesinde, Aristoteles’in kullandığı “sıhhatte oluyor/olur” ve “geziniyor/gezinir” fiillerinden<sup>36</sup> “geziniyor/gezinir” fiili alınıp “İnsan sıhhatte oluyor” önermesi yerine “İnsan yürüyor” önermesi “الإنسان يمشي” şeklinde, “İnsan sıhhatte olmuyor” önermesi yerine “İnsan yürümüyor” önermesi de “الإنسان ليس يمشي” şeklinde tercüme edilmiştir.<sup>37</sup> İbn Rüşd ise şerhinde, Aristoteles’in “υγιαίνει πάς ἄνθρωπος” “ούχ υγιαίνει πάς ἄνθρωπος” şeklinde niceliği belirli olarak yer verdiği<sup>38</sup> aynı önermeler yerine “Her insan yürüyor” ve “Her insan yürümüyor” önermelerini alarak bunları “ليس كل إنسان يمشي”, “كل إنسان يمشي” şeklinde karşılamaktadır.<sup>39</sup>

Her ne kadar fiiller değiştirilse de gerek İshâk b. Huneyn’in tercümesinde gerekse İbn Rüşd’ün şerhinde önermeler, yüklem fiil olduğu dikkate alınarak tercüme ve şerh edilmiştir. Buna dayalı olarak “İnsan sıhhatte olmuyor/olmaz” anlamına gelen “ούχ υγιαίνει ἄνθρωπος” önermesinin Arapça tercümesi de “الإنسان ليس يصح” şeklinde olmalıdır. Bununla birlikte Aristoteles’in *Kategoryalar*’da yer verdiği, yüklemi yine şimdiki zaman/geniş zaman bildiren fiilden oluşan, “O oturuyor/oturur” ve “O oturmuyor/oturmaz” anlamına gelen “τό καθήσθαι” ve “τῷ μή καθήσθαι” şeklindeki olumlu ve olumsuz önermelerdeki<sup>40</sup> “oturuyor/oturur” ve “oturmuyor/oturmaz” karşılıklı fiilleri, fiil yerine ad kavram olarak alınıp önermelerin Arapça tercümede “إنه ليس بجالس”,

<sup>33</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 26-27.

<sup>34</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 27.

<sup>35</sup> Bkz. Aristotle, *On Interpretation*, 20a 10, s. 146.

<sup>36</sup> Bkz. Aristoteles, *Önerme*, s. 26.

<sup>37</sup> Aristoteles, *Kitâbu Bâri Ermîniyâs ev Kitâbu'l-İbâre*, 20a 10, s. 136.

<sup>38</sup> Bkz. Aristotle, *On Interpretation*, 20a 5, s. 144.

<sup>39</sup> Bkz. İbn Rüşd, *Telhisu Kitâbi Aristûtâlis fi'l-İbâre*, s. 110.

<sup>40</sup> Bkz. Aristotle, *The Categories*, 12b 10-15, s. 86.

“زيد جالس”، “زيد ليس جالس”،<sup>41</sup> İbn Rüşd tarafından da “زيد ليس جالس” biçiminde tercüme edilmesi,<sup>42</sup> bir tutarsızlık olarak dikkat çekmektedir. Çünkü yukarıda da yer verildiği üzere “İnsan sıhhatte oluyor/olur” ve “İnsan sıhhatte olmuyor/olmaz” önermeleri, fiil kalıpları korunarak tercüme ve şerh edilirken “O oturuyor/oturur” ve “O oturmuyor/oturmaz” önermeleri ise fiil yerine ad kavramlar alınarak tercüme ve şerh edilmiştir. Oysa aynı tutarlılıkla önermelerin “زيد ليس يجلس”, “إنه ليس يجلس”, “إنه يجلس”, “زيد ليس يجلس”, “زيد يجلس” biçiminde karşılanması gerekirdi.

Aristoteles’in belirsiz fiili tarif ederken onun inkâr bildirmediğini açıkça ifade etmemesi ve örnek olarak gösterdiği “ούχ ύγιαίνει” fiilini önerme içerisinde doğrudan “ύγιαίνει” fiilinin olumsuzu olarak alması ve buna ilaveten daha önce alıntılıdığımız üzere “Dir fiilinin giremeyeceği önermelerde sıhhatli olur, geziniyor denildiğinde olduğu gibi, bu tarzda yerleştirilmiş olan fiil, tatbik olunan -dir fiili imiş gibi aynı sonucu verir. Söz gelimi her insan sıhhatte olur, her insan sıhhatte olmaz: her insan olmayan sıhhatte olur, her insan olmayan sıhhatte olmaz”<sup>43</sup> şeklindeki açıklaması şuna işaret etmektedir: Önermeye giren belirsiz ad, bağ fiil “-dir” bağıyla tasdik, “-değildir” bağıyla inkâr bildirirken “-değildir” bağının kendisine eklenmediği ve bu bağın da yerini tutan belirsiz fiil, “-dir” bağının eklenmediği ve bu bağın da yerini tutan belirli fiilin sadece inkârını bildirmektedir. Buradan hareket ettiğimizde; 1. Aristoteles’in “Her tasdik ve her inkâr ister arık olarak bir isim ve bir fiilden, ister belirsiz bir isim ve fiilden vücut bulur”<sup>44</sup> ifadesini *sadece fiil ile ilişkili olarak* yeniden değerlendirdiğimizde tasdikin, konusu belirli ad veya belirsiz addan, yüklemi belirli fiilden meydana gelen önermeye; inkârın ise yine konusu belirli ad veya belirsiz addan, yüklemi belirsiz fiilden meydana gelen önermeye karşılık geldiğini ifade etmek, 2. Bu durumda “ού κάμνει” ve “ούχ ύγιαίνει” sözcüklerini lafız bağlarıyla, “ما” edatının tahsisıyla<sup>45</sup> Arapçada “مايصح”, “مايمرض”; önerme bağlarıyla da “ليس يصح”, “ليس يمرض” biçiminde tercüme etmek durumundayız. Nitekim Nasîruddîn Tûsî’nin de (1201-1274), belirli fiil olan “sıhhatte oluyor/olur” fiilini “يصح” şeklinde karşılayıp bunun karşılığını “لايصح” biçiminde karşılaması bizim bu teklifimizin dilsel dayanağını teşkil edebilir.<sup>46</sup> Ancak Tûsî’nin kullandığı “لايفعل” kalıbındaki karşılık, diğer mantıkçıların kullandığı karşılığa göre daha isabetli olmakla

<sup>41</sup> Bkz. Aristoteles, *Kitâbu Kâtigûryâs ev Kitâbu ’l-Mekûlât*, 12b 10-15, s. 80.

<sup>42</sup> Bkz. İbn Rüşd, *Kitâbu Kâtigûryâs ev Kitâbu ’l-Mekûlât*, 12b 10-15, s. 63.

<sup>43</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 26-27.

<sup>44</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 24.

<sup>45</sup> Örneğin sonraki mantıkçılardan Hûnecî, belirsiz lafızlar için “لا” edatının yanı sıra “ما” edatını da önermektedir. Bkz. Efdaluddîn el-Hûnecî, *Keşfü’l-esrâr ’an-gavâmidî’l-efkâr*, thk. ve tkd. Hâlid er-Rüveyheb, Tahran: Müesseset-i Pejûheşî Hikmet ve Felsefe-i İnan, h.1389, s. 91.

<sup>46</sup> Bkz. Nasîruddîn et-Tûsî, “Şerhu’l-işârât ve’t-tenbîhât”, *el-İşârât ve’t-tenbîhât ma’a şerhi’l-Havâce Nasîruddîn et-Tûsî ve’l-muhâkemât li-Kutubuddîn er-Râzî* içinde, thk. Kerim Feyzî, Kum: Müessesetü Matbû’âtu Dînî, h. 1383, s. 207.

birlikte Arapçada fiilin gelecek zamanına işaret ettiği için Yunancadaki şimdiki zaman/geniş zaman bildiren belirsiz fiil örneğini birebir karşılamamaktadır. O nedenle en isabetli karşılık, şimdiki zamana işaret eden “مايفعل” kalıbında “مايصح”, “مايمرض” biçimindeki ifadeler olmalıdır. Türkçede ise zikredilen sözcükleri, yeni baştan yaptığımız okuma ve yorum doğrultusunda rahatlıkla “hastalanmıyor/hastalanmaz” ve “sıhhatte olmuyor/sıhhatte olmaz” biçiminde, hem tek başına birer lafız olarak kullanımları hem de önerme içerisindeki kullanımları bakımından ortak bir tercüme ile karşılayabiliriz. Zira yukarıda ifade ettiğimiz gibi Aristoteles’in belirsiz fiil tarifinde, bu tür bir fiilin inkâr/olumsuzluk bildirmediğini ifade etmemesini esas alırsak bu anlamda sözcüklerin Türkçede de uygun karşılık bulduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Saffet Babür de, Aristoteles’in belirsiz fiil örneği olarak verdiği sözcükleri, Atademir’in “hasta değildir” ve “iyi değildir” şeklindeki tercümesi yerine, literal ve birebir tercümeyle olmasa da örneklendirme yolu “koşmuyor” ve “durmuyor” diye karşılamaktadır.<sup>47</sup>

O halde, belirsiz bir fiil hem lafız bağlamıyla hem de önerme bağlamıyla belirli fiilin hem sentaktik hem de semantik inkârı/olumsuzu olmaktadır. Ne ki, lafız bağlamıyla gerçekte inkârı olmasa da inkârı gücünde, yargı bağlamıyla da gerçekte inkârdır. Ancak yaptığımız analizler ve bu analizlerden kaçınılmaz olarak çıkardığımız bu sonucun bizi, “âdil-olmayan” gibi belirsiz bir ad ile “sıhhatte olmuyor/olmaz” gibi belirsiz bir fiilin belirsizliğinin açıklanmasına ilişkin önemli bir güçlük karşılı karşıya bıraktığının farkındayız. Yaptığımız yorum ve analizlerle tutarlı bir şekilde ilerleyerek bu güçlüğü çözümlenmek istersek şöyle diyebiliriz: Lafız bağlamıyla “âdil”in gerçekte olmasa da bir tür inkâr karşı olumu olan “âdil-olmayan” gibi belirsiz bir adın, sahiplik (*meleke*) bildiren bir manaya yani belirli bir manaya işaret etmediği için belirsiz olduğu açıktır. Önerme bağlamında ise “Falanca âdil-olmayandır” m’adûl olumlu önermesinde<sup>48</sup> tasdik bildiren aynı belirsiz adın, konusundan bağımsız/konusuyla ilişkisiz olarak yine belirli bir manaya işaret etmediği için belirsiz olduğu ve önermeyi m’adûl yaptığı açıktır. Fakat *gerek lafız gerekse önerme bağlamıyla* “sıhhatte oluyor/olur” fiilinin inkâr karşı olumu olan “sıhhatte olmuyor/olmaz” belirsiz fiilindeki belirsizlik hangi durumdan kaynaklanmaktadır? Şimdilik bu kadar bir analizle ve bu soruyu gündemimize almakla

---

<sup>47</sup> “ ‘Koşmuyor ile durmuyor’a eylem demiyorum; çünkü zamanı da imlemiyor ama, ayırt edici bir adı da yok: ‘Belirsiz eylem’ olsun. Çünkü ister olan ister olmayan bir şey olsun, herhangi bir şeye göre aynı durumda bulunuyor.” Bkz. Aristoteles, *Yorum Üzerine*, s. 2, akt. Ömer Türker, İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, dipnot 9, s. 266.

<sup>48</sup> Belirsiz adın dahil olduğu önerme belirsiz olmaktadır. Ancak “belirsiz önerme” terimi niceliği belirli olmayan önerme için kullanıldığından bir karışıklığa meydan vermemek için belirsiz lafızların dahil olduğu önermeleri “m’adûl önerme” diye ifade etmeyi tercih ettik.

yetinip sorunun cevabını, ileride belirsiz lafızların manaya işaretini tartıştığımız sırada yapacağımız çözümlere bırakalım.

Buraya kadar yaptığımız tartışma ve çözümlerin ardından asıl sorumuza geri dönebiliriz: “hasta-olmayan”, “âdil-olmayan”, “oturuyor”, “oturmuyor” gibi belirsiz adlar, belirli fiil ve belirsiz fiillerin bir *kavrama* işaret ettiğinden söz edebilir miyiz? Eğer işaret ediyorlarsa *basit bir kavrama* mı yoksa *bileşik bir kavrama* mı işaret ediyorlar? Şüphesiz biz bir kavramdan söz ederken öncelikle onu basit bir kavram olarak dile getiririz. Kavramlar öncelikle basittirler. Bileşik kavramlar ise basit kavramların bileşiminden meydana gelirler.

Aristoteles *Önerme*'de bir önermenin parçalarını ad ve fiil olarak ikiye ayırmaktadır. Onun tanımıyla ad “Zamanla ilgisi olmaksızın uylaşımly bir manası olan ve hiçbir bölümünün, ayrı ayrı alındığı zaman, hiçbir manası olmayan bir sadâdır” ve fiil de “Kendi öz anlamına zaman anlamını ekleyen bir kelimedir. Bölümlerinden hiçbirisi tek başına hiçbir şey ifade etmez ve daima başka bir şey hakkında söylenen bir şeyi gösterir.” Aristoteles ad için “sıhhat”, fiil için ise “sıhhattedir” örneklerini vermektedir. Fiilin addan ayrıştığı noktalardan biri, fiilin sadece ve “Daima bir şey hakkında, bir konuya ait olan veya bir konuda bulunan birtakım şeyler hakkında söylenenin işareti” olmasıdır.<sup>49</sup>

Aristoteles'in burada tanımını yaptığı ad ve fiil, belirli ad ve belirli fiildir. Belirli adın ve belirli fiilin tanımında dikkat çeken temel ortak özellik, bunların belirgin bir manaya dolayısıyla ister zihinsel ister zihin dışında olsun belirgin bir varlığa işaret etmeleridir. Tersinden söylersek belirgin bir manaya ve belirgin bir varlığa işaret etmeleri onları belirli kılan temel ortak özelliktir. Daha önce geçtiği üzere belirsiz adın ve belirsiz fiilin tanımında bulunan temel ortak özellik ise onların, Aristoteles'in ifadesiyle “var olana da var olmayana”<sup>50</sup> da ait olmalarıdır. İşte belirsiz adın ve belirsiz fiilin tanımındaki bu ortak özellik; var olana da var olmayana da/var olanın yokluğuna da işaret edebilme özellikleri onların bir kavrama işaret edip etmediklerini anlamamızı güçleştirmektedir. Başta Aristoteles olmak üzere mantıkçıların ifadelerinden açıkça anlaşılan, bunların gerçekte birer ad ve fiil olmadıklarıdır. Ancak doğrudan bir mananın yokluğuna işaret etmekle birlikte dolaylı olarak herhangi bir varlığa işaret edebilme kabiliyetleri, onların büsbütün ad ve fiilin dışına çıkarılmalarına da engel olmaktadır. Örneğin, belirsiz bir ad olarak “asal sayı-olmayan”, doğrudan asal sayı olmanın (varlığın) yokluğuna işaret etmekle birlikte dolaylı olarak örneğin 4, 6, 8, vb. rakama, haliyle asal olmayan her

---

<sup>49</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 8-9.

<sup>50</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 9-10.

varlığa işaret edebilmektedir. Yine belirsiz bir fiil olarak “yazmıyor”, doğrudan yazmanın yokluğuna işaret etmekle birlikte dolaylı olarak herhangi bir fiile, örneğin “okuyor”, “uyuyor” vs. gibi bir fiile, haliyle yine herhangi bir varlığa işaret edebilmektedir. İşte belirsiz ad ve belirsiz fiildeki bu kapalılık onları ne gerçekte ad ve fiil olarak görmemize ne de bütünüyle ad ve fiil dışında görmemize imkân tanımaktadır. O nedenle Aristoteles olsa olsa bunların “belirsiz ad” ve “belirsiz fiil” olabileceğini ifade etmektedir.<sup>51</sup>

*Kategoryalar*'daki “Deyimler arasında bir kısmına bir bağlantıya göre bir kısmına da bağlantısız denir. Bir kısmı bir bağlantıya göredir: söz gelimi ‘insan koşuyor’, ‘insan galiptir’ gibi. Ötekiler de bağlantısızdır: söz gelimi insan, öküz, koşuyor, galiptir, gibi”<sup>52</sup> ifadelerinden de hareketle, Aristoteles açısından herhangi bir parçası bir manaya işaret etmeyen ve bağlantısız yani bir önerme cümlesinde yer almayan belirli ad ve belirli fiilin, belirli basit bir kavrama işaret ettiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. İbn Rüşd’ün, Aristoteles’in yukarıdaki ifadelerine ilişkin, “Lafızlarla kendisine işaret edilen manaların bir kısmı, kendisine ‘insan’, ‘at’ gibi *basit lafızlarla* işaret edilen *basit manalar*, bir kısmı da kendisine ‘insan canlıdır’, ‘at yürüyor’ gibi bileşik lafızlarla işaret edilen bileşik manalardır”<sup>53</sup> diye getirdiği şerh bunu daha anlaşılır kılmaktadır. Her basit mana birer basit kavramdır ve bu kavramlara işaret eden uyuşmsal (*bi't-tevâtu*) lafızlar basit kavramların dilsel ifadeleridir. Dolayısıyla Aristoteles açısından belirli ad ve belirli fiilin belirli bir kavrama işaret ettiği açık olmakla birlikte gerçek ad ve fiil olmayan belirsiz ad ve belirsiz fiilin de, en nihayetinde belirsiz de olsa bir manaya işaret ettikleri için belirsiz bir kavrama işaret ettiklerini ifade etmek durumundayız. Fakat Aristoteles sonrasında Yunanca ile birlikte Arapça, Farsça gibi diller de işin içerisine girdiği için dillerin sentaktik yapılarındaki farklılıklardan kaynaklı olarak İslâm mantık geleneğinde, ileride ele alacağımız üzere, özellikle İbn Sînâ’da ve İbn Sînâ sonrası müteahhirün geleneğinin önemli isimleri Seyfüddîn Âmidî (1156-1233), Nasîruddîn Tûsî ve Kutbuddîn Râzî (1293?-1365) gibi bazı mantıkçılarda, belirsiz adların ve genel olarak fillerin basit kavrama işaret edip etmedikleri, kimi zaman dillerdeki söz konusu farklılıklara da işaret edilerek tartışmaya ve yoruma muhtaç bir meseleye dönüşmüştür.

Yukarıda alıntıladığımız şerhinde İbn Rüşd’ün, basit manaya işaret eden lafızlar arasında, Aristoteles’te “koşuyor” fiili örnek gösterilmiş olmasına rağmen fiil örneği vermemesi dikkat çekicidir. Buradan İbn Rüşd’ün, bağlantısız “koşuyor” gibi bir fiilin basit manaya işaret etmediği düşüncesinde olduğu anlaşılabilir. Ancak *Önerme* şerhi

<sup>51</sup> Aristoteles, *Önerme*, s. 8, 9-10.

<sup>52</sup> Aristoteles, *Kategoryalar*, s. 2.

<sup>53</sup> İbn Rüşd, *Kitâbu Kâtûgûryâs ev Kitâbu'l-Mekûlât*, 1a 15-20, s. 8.

*Telhîsu'l- 'ibâre'*'sine bakıldığında, Aristoteles'in uyuşimsal olarak manalara işaret eden adlar ve fiiller hakkındaki "İsimler ve fiiller, kendilerine hiçbir şey eklenmezse ne birleştirmesi ne de ayırması olmayan kavrama benzerler; 'insan' ve 'ak' gibi. Çünkü bunlar henüz ne doğru ne de yanlışlardır"<sup>54</sup> ifadesini, "Ad ve kelime ne doğrulanıp ne de yanlışlanır olmak bakımından *basit manalara* benzerler ki bunlar birleştirme ve ayırıştırma olmaksızın alınırlar"<sup>55</sup> şeklinde birebir şerh etmiş olmasından hareketle onun da kelimeyi/fiili basit bir manaya, dolayısıyla basit bir kavrama işaret eden lafız olarak değerlendirdiğini ifade edebiliriz. Nitekim onun, hemen öncesinde lafızların akledilir manaya benzediklerini, *basit olarak alındıklarında* ne doğru ne de yanlış olduklarını ifade etmesi<sup>56</sup> bu çıkarımımızı daha da pekiştirmektedir. İbn Rüşd, zihindeki manalara işaret eden lafızların uyuşimsal (*bi't-tevâtu*) olduğu, bunların toplumlara göre değişim gösterdiği, fakat tıpkı temsilleri oldukları varlıklar gibi manaların ise evrensel olduğu, varlıklara işaretlerinin toplumlara göre değişmediği hususunda Aristoteles'le hemfikirdir.<sup>57</sup>

İbn Rüşd, adı, "Zamandan soyut ve uyuşimsal olarak bir manaya işaret eden, fakat tek başına herhangi bir parçasının o mananın bir parçasına işaret etmediği lafız" şeklinde tarif etmekte,<sup>58</sup> "insan" ve "at" gibi belirli adların sahiplik bildiren manalara (*melekât*) işaret ettiğini, "insan-olmayan" ve "canlı-olmayan" gibi belirsiz adların ise kullanıldıkları dillerde sahiplik bildiren bir ad ve ona eklenen "-olmayan (ل)" edatının bileşiminden oluştuğunu belirtmektedir. O, bu türden adların "belirsiz ad" olarak isimlendirilebileceklerini ve sahiplik bildiren bir manaya işaret etmedikleri için mutlak ad olamayacaklarını, diğer taraftan her ne kadar sahiplik bildiren bir ad ve ona eklenen "-olmayan"dan bileşik olsalar da *işaret etmeleri basit bir adın işaret etmesi gibi olduğundan* dolayı olumsuz söz de olamayacaklarını ileri sürmektedir.<sup>59</sup> Kelimeyi ise - İbn Rüşd kelimenin Arapçada "fiil" diye isimlendirildiğini eklemektedir- "Geçmiş, şimdi ve gelecek zamandan birisiyle zamanına da işaret etmekle birlikte bir manaya işaret eden, fakat tek başına herhangi bir parçası işaret etmeyen lafız" diye tanımlamaktadır. İbn Rüşd, kelimenin kendisinden haber verilen değil haber olduğunu, konu değil ancak yüklem olabileceğini de eklemektedir. Kelime sadece yüklem olabilme yönüyle ya hem yüklem manasına hem de yüklemi konuya bağlayan bağa işarete eder, "Zeyd sıhatte

---

<sup>54</sup> Aristoteles, *Önerme*, s.7.

<sup>55</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l- 'ibâre*, s. 16.

<sup>56</sup> Bkz. İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l- 'ibâre*, s. 15.

<sup>57</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l- 'ibâre*, s. 12-13; krş. Aristoteles, *Önerme*, s. 7.

<sup>58</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l- 'ibâre*, s. 18.

<sup>59</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi'l- 'ibâre*, s. 23.

oluyor”, “Zeyd yürüyor” gibi; ya da, eğer yüklem isim olursa, sadece yüklemi konuya bağlayan bağa işaret eder, “Zeyd canlıdır (زيد يوجد حيوانا)” gibi.<sup>60</sup>

İbn Rüşd adda olduğu gibi kelimeyi de belirli ve belirsiz diye iki kısma ayırmaktadır; belirli kelime belirli bir adın manasına ve onun zamanına işaret ederken, belirsiz kelime de belirsiz adın manasına ve onun zamanına işaret etmektedir. İbn Rüşd, buradaki belirsiz adın işaret ettiği manayı “Belirli adın işaret ettiği mananın yokluğu” diye tanımlamaktadır.<sup>61</sup> Aristoteles’in *Önerme*’sindeki ilgili kısımların şerhi üzerinden İbn Rüşd’ün bütün bu değerlendirmelerini dikkate aldığımızda, onun açısından da herhangi bir parçasının, manasının bir parçasına işaret etmediği bağlantısız ad ve fiillerin basit birer kavrama işaret ettiğini; belirli adın ve fiilin belirli basit bir kavrama, belirsiz adın ve fiilin de belirsiz basit bir kavrama işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Fârâbî aynı şekilde bir manaya işaret eden lafızları basit ve bileşik olarak ikiye ayırmakta, basit manaya işaret eden lafızların ad, kelime ve edatlardan ibaret olduğunu belirtmektedir. Aristoteles’te ve İbn Rüşd’de olduğu gibi ad ve kelimeyi tanımladıktan sonra bunlardan her birini “belirli ve belirsiz” diye, belirli kelimeyi de “bağ fiil (*vücûdi*) ve bağ fiil olmayan” diye ikiye ayırmaktadır. Bağ fiiller doğrudan yüklem manasına işaret etmeyen, yüklem adına eklenerek onun konuya bağlanmasını sağlayan ve belirli zamana işaret eden kelimeler olmaktadır. Bu türden bağ fiiller/kelimeler, bir önermede konu ve yüklem ad olduğunda ve yüklem olan ad da türemiş ad olduğunda bunları birbirine bağlayan bağlar (*revâbit*) olmaktadır; “Zeyd âdil oldu (زيد كان عادلا)”, “Zeyd âdil oluyor (زيد يكون عادلا)” gibi. Fârâbî, bağ fiiller tıpkı “koşuyor”, “oturuyor” fiillerine benzer biçimde doğrudan yüklem olduklarında, yani yüklem manasına işaret ettiklerinde onların konusuyla birlikte önerme oluşturabileceklerini de eklemektedir; “Zeyd vardır (زيد وجد/كان)” gibi. Aristoteles’te gördüğümüz gibi Fârâbî de, bağ fiil olmayan ve doğrudan yüklem manasına işaret eden kelimeler haber olduklarında yani yüklem olduklarında onların, kendilerini haber verilene yani konuya bağlayacak bir bağa ihtiyaç duymadıklarını belirtmektedir. Tartıştığımız problem doğrultusunda söylersek Fârâbî açısından da, *basit manaya işaret eden basit lafızlar (el-elfâzu’d-dâlle ‘ale’l-me‘âni’l-müfred)* ad ve kelimeye ayrıldığı ve bunlardan her biri belirli ve belirsiz ayrıştığı için ister belirli ister belirsiz olsun bağlantısız ad ve fiillerin basit kavrama işaret ettiklerini,

<sup>60</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi’l-‘ibâre*, s. 27-28.

<sup>61</sup> İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi’l-‘ibâre*, s. 29-30.



ancak belirli adın ve belirli fiilin belirli basit kavrama, belirsiz adın ve fiilin ise belirsiz basit kavrama işaret ettiğini söyleyebiliriz.<sup>62</sup>

İbn Sînâ da lafızların manaya işaretlerinin uyluşımsal olduğunu, fakat manaların şeylere işaretlerinin doğal olduğunu, bunların toplumlara göre değişmediğini belirtmektedir. İbn Sînâ lafızların manalara işaret etmelerini teknik olarak şöyle ortaya koymaktadır: “Bir ismin işitileni (yani lafız) hayalde resmolunduğunda nefste de bir anlam resmolur; böylece nefis, bu işitilenin, bu mefhuma ait olduğunu bilir; dolayısıyla duyu her ne zaman nefse işitilen şeyi getirirse nefis o anlama yönelir.”<sup>63</sup> Lafızların işaret ettiği mana dış dünyadaki bir varlık da olabilir zihni varlık da olabilir. Bu yönüyle lafız gerek zihin dışındaki gerekse zihni bir varlığın resmini oluşturmaktadır. Nitekim İbn Sînâ hemen ilerleyen satırlarda “Bir şey kendiliğinde yoksa ve varlığı imkânsız ise onun yalnızca tasavvuru veya yalnızca lafzının telaffuz edilmesi bir doğruluk ve yanlışlığa delâlet etmez” değerlendirmesine yer vermektedir. Varlığı olmayan bir şeyin tasavvuru olabiliyorsa bu demektir ki bir lafız, olmayan bir şeye ve onun zihindeki tasavvuruna işaret edebilir. “Keçiğeyik vardır” gibi bir önermede “keçiğeyik” bir şeye, fakat nesnel varlığı olmayan bir şeye işaret ettiği, dolayısıyla da bir manaya işaret ettiği için anlamlı olmakla birlikte dış dünyada bir karşılığı bulunmadığı için ona zihin dışında varlık anlamını yüklemek doğru değildir. O nedenle de zihin dışında varlık bakımından doğru olmayan sözü edilen önermede “Keçiğeyik” hem bir tasavvur olarak hem de önerme bağlamında bir konu olarak anlamlıdır.<sup>64</sup> Fahrüddin Râzî (1149-1210) *Şerhu'l-işârât*'ta bir lafzın işaret ettiği şeyin (*medlûl*) ya “gök”, “yer” gibi dış dünyaya dayandığını (*müstenid*) ya da “Anka” gibi dayanmadığını ifade ederek bunu daha öz ve anlaşılır bir cümle içerisinde dile getirmektedir.<sup>65</sup>

Ad ve kelime tanımları İbn Sînâ'da da aynı şekilde yapılmaktadır, ancak o ad ve kelimeye ilişkin daha detaylı yorum ve tartışmaya girişmektedir. İbn Sînâ özellikle belirsiz ad ve belirsiz fiilin basit bir kavrama işaret edip etmediğine yönelik varsayımsal itirazlar üzerinden onların ne tam basit bir kavrama işaret eden lafız gibi ne de mutlak bileşik söz gibi olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Daha önce de yer verildiği üzere İbn Sînâ bu türden adları gerçekte ad olarak kabul etmemektedir ve ona göre bunların tam olarak bir ismi de yoktur. Her ne kadar bunlar “koyun çobanı”, “taş atan” şeklindeki tanımlar gibi basit gücünde olan bileşik lafızlar gibi olsa da mutlak olarak da öyle

<sup>62</sup> Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-İbâre*, s. 133-138; a.mlf., “el-Fusûlü'l-hamse”, *Mantığa Giriş Risaleleri* içinde, çev. Yaşar Aydın, 1. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, s. 44-52.

<sup>63</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 4.

<sup>64</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 6.

<sup>65</sup> Fahrüddin er-Râzî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbihât*, tkd. ve tsh. Ali Rızâ Necefzâde, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, h. 1383, c.1, s. 39.

değillerdir. Çünkü kendi başına bir manaya işaret eden birden fazla basit lafızdan oluşmamışlardır. Diğer taraftan bunlar gerçek ad da değillerdir. İbn Sînâ'ya göre bunlar ancak “belirsiz ad” olarak isimlendirilebilirler. Onun açısından bunların hükmü, daha önce başka bir bağlamda değindiğimiz üzere, tıpkı “Zeyde evdedir” önermesindeki yüklem olan “evde” yüklemine hükmü gibidir. Nasıl ki “evde” ifadesi, her biri belirli bir manaya işaret eden iki addan oluşmadığı için mutlak söz, tek bir addan oluşmayıp bir ad ve bir edattan oluştuğu için de kendi başına belirli bir manaya işaret eden belirli ad değilse aynı şekilde “insan-olmayan” gibi bir belirsiz ad da böyledir; ne gerçekte ad ne de mutlak sözdür.<sup>66</sup>

İbn Sînâ, öncelikle fiilin basit mi bileşik mi olduğu meselesinin tartışmalı bir mesele olduğunu ifade ederek daha etraflı bir fiil analize yer vermektedir. O, Arapçada her fiilin kelime olmadığını, o nedenle Arapçada fiilin mutlak olarak kelime diye nitelendirilemeyeceğini ileri sürmektedir. Çünkü “yürüyorum (أمشي)” ve “yürüyorsun (تمشي)” gibi fiillerde “-um (أ: e)” ve “-sun (ت: te)” ekleri özel bir konuya işaret etmektedir ve bu durumda “yürüyorum” ve “yürüyorsun” sözleri doğru ve yanlış olabilmektedir. Çünkü bunlar “Ben yürüyorum”, “Sen yürüyorsun” gibi sözler hükmündedir ve bu sözlerle aynı anlamı ifade etmektedirler. İbn Sînâ tartışmalı bulduğu bu meseleyi çözüme kavuşturmak için bir fiilin ya basit ya da bileşik kabul edilebileceğini, eğer basit kabul edilirse bunda bir doğruluk ve yanlışlığın bulunamayacağını ileri sürmektedir. Çünkü basit lafızlarda kesinlikle doğruluk ve yanlışlık bulunmaz. Fakat bileşik kabul edilirse bu durumda onun parçalarının bir manaya işaret etmesi gerekir. Oysa daha önce tıpkı adın tanımında olduğu gibi kelimenin tanımında, onun parçalarının, parçası oldukları kelimenin manasından bir parçaya tek başına işaret etmediği ifade edilmişti. Oysa “yürüyorum” (أمشي) fiilinden “-um (أ: e)”, “yürüyorsun” (تمشي) fiilinden “-sun (ت:te)” atıldığında (Arapçada) geriye kalan kesinlikle bir manaya işaret etmemekle birlikte “-um (أ: e)” ve “-sun (ت:te)” ekleri kendi başına, fiilin manasının bir parçasına (“ben”, “sen”) işaret etmektedirler.<sup>67</sup>

İbn Sînâ'ya göre dilsel farklılıkların mantık bilimi açısından çok fazla bir önemi yoktur ve önemli olan, tanımında yer aldığı üzere, kelimenin bir manaya ve bu mananın zamanına işaret etmesi, fakat onun herhangi bir parçasının, onun manasından bir parçaya işaret etmemesidir. Buradan hareketle İbn Sînâ “yürüyorum” ve “yürüyorsun” gibi fiillerin bileşik olduğu düşüncesindedir. Çünkü bu fiillerin her parçası olmasa da bir parçasının tek başına, onların manasından bir parçaya işaret etmesi durumu vardır.

<sup>66</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 7, 11-12.

<sup>67</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 17-18.

Fiillerin ekleri olan “-um (أ :e)” ve “-sun (ت: te)” kendi başlarına, parçası oldukları fiillerin manasının bir parçasına işaret etmektedirler. Dolayısıyla kelimenin tamında esas olan, parçalarından her birinin kendi başına bir manaya işaret etmemesi değil, kelimenin manasından bir şeye/parçaya işaret eden tek bir parçasının dahi bulunmamasıdır. Buna bağlı olarak fiilin her parçası olmasa da sadece bir parçasının, fiilin bildirdiği manadan bir parçaya kendi başına işaret etmesi durumunda kelimenin tanımı geçerliliğini yitirdiği için fiil kelime olmamaktadır. İbn Sînâ’ya göre “yürüyorum”, “yürüyorsun” gibi fiiller, konusu belirgin olan, kendilerinde doğruluk ve yanlışlık bulunan fiillerdir. Bu da onların bileşik veya bileşik hükmünde olduğunu göstermektedir. Fakat “yürüyor” gibi konusu tam belirgin olmayan fiillerin, İbn Sînâ basit olduğu kanaatindedir. Fakat o, buna karşı şöyle bir itiraz ileri sürülmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir: Eğer “yürüyorum (أمشي)” bileşikse ve bileşik hükmündeysen herhangi bir doğruluk ve yanlışlık barındırmayan “yürüyor (يمشي)” da bileşik olmalıdır. Çünkü fiilin parçası olan “-or (ي: yâ)” eki üçüncü şahsa (“o”) işaret etmektedir ve işaret eden bir lafzın işaret etmesinde belirginlik şartı bulunmamaktadır.<sup>68</sup>

İbn Sînâ bir kez daha dilsel farklılıkların mantık bilimi açısından çok önemsenerek bir şey olmadığını hatırlatarak<sup>69</sup> ve kelimenin tanımının dikkate alınması gerektiğine vurgu yaparak bu itirazı cevaplandırmaktadır. İbn Sînâ’ya göre her ne kadar Arap dili bakımından “yürüyor (يمشي)” fiilinde bileşiklik bulunsun ve ondaki “ي: yâ” belirsiz bir konuya işaret etse de bu konu belirginleşmiş (*müte’ayyen*) olmadığı için ve dolayısıyla kendi başına parçası olduğu fiilin manasından belirgin bir parçaya işaret etmediği için fiil bileşik kabul edilemez. O nedenle de filozofumuz açısından “yürüyor” fiili ile kendi başına doğru ve yanlış anlamı kast etmek mümkün değildir. Fakat “yürüyorum” ve “yürüyorsun” fiillerinde konu açıklanmış ve belirginleşmiştir. “Yürüyor” fiili, yürüme eylemini gerçekleştiren kişiyi tanımayan birisi için beraberinde “kim yürüyor?”, “O yürüyorsa o kim?” sorularını getirdiği için bileşik değil basit hükmündedir, fakat “yürüyorum” ve “yürüyorsun” fiilleri böyle bir soruya mahal bırakmadıkları ve tekrar konularını açıklama ihtiyacı duyulmadığı için bileşiktirler.<sup>70</sup> İbn Sînâ’nın bütün bu açıklamalarından şu ortaya çıkmaktadır: Konusu tam olarak açıklanıp belirginleştirilmemiş olan “yürüyor”, “koşuyor” gibi yalın fiiller birer kelimedir ve

<sup>68</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 18-22.

<sup>69</sup> İbn Sînâ *İşaretler ve Tembihler*’de de klasik mantığın dil olgusu karşısındaki bu genel eğilimini özetle şöyle ifade etmektedir: “Sözcükle anlam arasında bir çeşit ilgi bulunduğundan ve bazen sözcüğün halleri anlamın hallerini etkilediğinden, çok az durum dışında, yine mantığın sözcüğü şu ya da bu topluluğun diline bağlı olarak değil de genel anlamda göz önüne alması gerekir.” İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 3.

<sup>70</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 19-21. İbn Sînâ’nın ad ve fiile ilişkin açıklamalarının yorumu için ayrıca bkz. Kutbuddîn er-Râzî, *Levâmi’u’l-esrâr fi şerhi metâli’i’l-envâr*, İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, h.1303, s. 38-42.

dolayısıyla bunlar basit kavrama işaret eden lafızlar hükmündedir. Fakat “koşuyorsun”, “koşuyorum” gibi konusu belirginleştirilmiş fiiller bileşik lafızlardır (önerme) ve haliyle bunlarda doğruluk ve yanlışlık bulunmaktadır. Burada yeri gelmişken önemli bir noktaya değinmemiz faydalı olacaktır. “Yürüyor” gibi “muhassal” yani belirli bir fiildeki belirsizlikle onun karşılıolu ve “gayr-muhassal” yani belirsiz olan “yürümüyor” fiilindeki belirsizlik birbirine karıştırılmamalıdır. “Yürüyor” fiilindeki belirsizlik, doğrudan kendisinin işaret ettiği manayla değil konusuyla; konusunun belirginleşmemiş olmasıyla ilişkilidir. Fakat “kelime gayr-muhassal” olan “yürümüyor” fiilindeki belirsizlik, İbn Sînâ’nın ileride açıkça ifade edeceği üzere, konusuyla ilişkili değil doğrudan kendi ifade ettiği mananın belirsiz oluşuyla ilişkilidir.

İbn Sînâ bir sonraki adımda belirsiz kelimeyi analiz etmektedir. Ona göre tıpkı ad gibi kelime de belirli ve belirsiz olarak ikiye ayrılmaktadır. İbn Sînâ, daha önce de değindiğimiz üzere, belirsiz kelime örneği olarak geçmiş zaman kipli bir fiilin başına “لَا” edatını getirerek “لاصح” fiilini örnek göstermektedir. Aristoteles’e de referansla İbn Sînâ belirsiz kelimedeki belirsizliğin, onun *konusu bakımından olmadığını* özellikle vurgulamaktadır. İbn Sînâ’ya göre Aristoteles bunu kast etmemiştir. Ona göre belirsiz kelimedeki belirsizlik, doğrudan kendi işaret ettiği manayla ilişkilidir. Örneğin, “sıhhatte olmadı” ile kast edilen hasta olmak veya sıhhatte olmakla hasta olmak arasında bir durumda olmak veya sıhhatte olmaktan başka bir fiil içinde olmaktır. Dolayısıyla İbn Sînâ’ya göre belirsiz bir kelime, belirli olanın zıttı bir manaya veya ara duruma (örneğin sıhhatte olmakla hasta olmak arasında bir varlık durumuna) veya kendinde bir meydana geliş bulunmayan bir yokluk durumuna işaret edebilir olduğundan dolayı belirsizdir. İbn Sînâ kelimelerin bir diğer türünün de bağ fiiller (*el-kelimâtü’l-vücûdiyye*) olduğunu belirtmektedir. Bağ fiiller, “-de, -da” vs. edatlar gibi ad ve kelimelere eklenirler ve bunlar tek başına mutlak bir oluşa işaret etmeyen, işaret etmeleri eksik kelimelerdir.<sup>71</sup>

Sonuç olarak, İbn Sînâ açısından bağ fiil olmayan ve de bağlantısız fiiller de ister belirli ister belirsiz olsun, kelimenin tanımını taşımak kaydıyla basit birer kavrama işaret etmektedirler, ne ki belirli kelime/fiil belirli basit bir kavrama, belirsiz kelime/fiil ise belirsiz basit bir kavrama işaret etmektedir. Nitekim İbn Sînâ hem belirli hem de belirsiz kelimeyi kapsayan “kelime” için özetle şöyle demektedir: “Kelime bir lafız olarak delâlet etmesi bakımından *isimler konumundadır*. Çünkü her kelime ile konuşulur ve onun *anlamı tasavvur edilir*.” Ad gibi kelime de bir şeye işaret ediyorsa ve onun manası

---

<sup>71</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 26-27.

tasavvur ediliyorsa belirli kelimenin, tasavvuru tam belirli bir manası; belirsiz kelimenin ise tasavvur edilen fakat tasavvuru eksik belirsiz bir manası var demektir.<sup>72</sup>

Burada yeri gelmişken hemen, İbn Sînâ'da yakaladığımız yorumdan hareketle daha önce ertelediğimiz, “yürümüyor”, “hastalanmıyor”, “sıhhatte olmuyor” gibi belirsiz fiillerdeki belirsizliğin nedenini de saptayabiliriz: Nasıl ki, “hasta-olmayan” gibi belirsiz bir adın belirsizliği konusunun belirsizliği ile ilişkili değil doğrudan işaret ettiği belirsiz manayla ilişkili ise aynı şekilde “hastalanmıyor” gibi belirsiz bir fiilin belirsizliği de konusunun belirsizliği ile ilişkili değil işaret ettiği belirsiz manayla ilişkilidir. Fakat bu durumda araştırmamızın sınırları çerçevesinde açık cevabını bulamadığımız, çözümü çok daha zor bir güçlükle karşılaşmaktayız: Eğer belirsiz adın ve belirsiz fiilin belirsizliği konusuyla ilişkili değil de doğrudan kendi ifade ettiği manayla ilişkili ise bu durumda “İnsan âdil-olmayandır” m’adûl olumlu önermesinin inkârı olan “insan âdil-olmayan değildir” önermesi m’adûl olumsuz önerme olacaktır. Şüphesiz Aristoteles’in kendisi de dâhil olmak üzere bütün mantıkçılar tasdik ve inkâr karşıolulumuna sahip bu önermelerden birinin m’adûl olumlu, diğerinin m’adûl olumsuz önerme olduğunda hemfikirdir. Dolayısıyla burada bir güçlük ve anlaşılmaz nokta yoktur. Ancak “yürümüyor” belirsiz fiilin belirsizliği de tıpkı belirsiz adda olduğu gibi konusuyla ilişkili olmayıp işaret ettiği manayla ilişkili ise -ki öyleydi- “İnsan yürümüyor” önermesi de m’adûl olumsuz önerme kabul edilmeli değil midir? Zira “İnsan âdil-olmayan değildir” önermesindeki belirsizlik, belirsiz ad “âdil-olmayan”ın, konusu “insan” ile ilişkisiz olarak doğrudan kendi işaret ettiği mananın belirsizliği ile ilişkili olduğu için önerme m’adûl olumsuz önerme oluyorsa aynen öyle de “İnsan yürümüyor” önermesindeki “yürümüyor”, konusu “insan” ile ilişkisiz olarak doğrudan kendi ifade ettiği belirsiz manayla ilişkili olarak belirsiz fiil olduğu için bu durumda onun dahil olduğu önerme de m’adûl olumsuz önerme olmalıdır. Fakat klasik mantıkta “İnsan yürüyor” gibi basit olumlu bir önermenin inkârı olan “İnsan yürümüyor” önermesi basit olumsuz önerme olarak alınmaktadır, tıpkı “İnsan âdildir” ve “İnsan âdil değildir” önermeleri gibi. Doğrusu araştırma konumuzun sınırları içinde yaptığımız okumalarda bu problemin çözümüne ulaşamadık. Bunun daha ileri bir araştırma ve müstakil bir çalışmanın problemi olabileceğini okurların takdirine sunmakla birlikte sadece şu tespiti yapmakla yetinelim: Sadece kavramsal bağlamlarıyla aldığımızda belirli ad “insan”ın, inkâr gücünde karşı olumu “insan-olmayan” gibi belirsiz bir addaki belirsizlik de, belirli fiil “yürüyor”un inkâr gücünde karşı olumu “yürümüyor” gibi belirsiz bir fiildeki belirsizlik de bunların, konularıyla ilişkili olmaksızın doğrudan

<sup>72</sup> İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, s. 27. İbn Sînâ'da lafızlar ve lafızların manaya işareti hakkında detaylı bilgi için bkz. Hacı Kaya, *İbn Sînâ'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi* (Doktora Tez), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 57-62, 128-134.

işaret ettiği belirsiz manayla ilişkilidir. “İnsan-olmayan” doğrudan belirli bir manaya (at, balık, kuş, vb.’nin işaret ettiği belirli manalardan sadece birine) işaret etmeyip nesne olarak var olanın (insanlık) yokluğunu bildirdiği, “yürümüyor” da yine belirli bir manaya (oturuyor, yazıyor, koşuyor, vb.’nin işaret ettiği belirli manalardan sadece birine) işaret etmeyip eylem olarak var olanın (yürüme) yokluğunu bildirdiği için belirsizdir.

## 2. Müteahhirûn Mantık Geleneğine Göre Belirsiz Ad ve Filler

Soruşturmamızla ilgili olarak müteahhirûn mantık geleneğine baktığımız zaman bu geleneğin kurucu isimlerinden Fahrüddîn Râzî, kendisiyle bir şeyden haber verilebilir olan *basit lafzı* (*el-lafzu’l-müfred*), bir manaya işaret etmekle birlikte zamanına işaret eden ve etmeyen şekilde ikiye ayırmakta, sadece bir manaya işaret eden basit lafzı “ad”, bir manaya işaret etmekle birlikte zamanına da işaret eden basit lafzı doğrudan “fiil” diye adlandırmaktadır.<sup>73</sup> *Mantiku’l-mülâhhas*’ta ad ve fiilden söz ettiği yerde Râzî, belirsiz ad ve belirsiz fiil üzerinde durmamaktadır. M’adûl önerme bahsini ele aldığı kısımda ise sadece belirsiz ad örneklerine yer vermektedir. Râzî’nin “M’adûl önerme ya konusu itibariyle ya yüklemi itibariyle ya da her ikisi itibariyle olur” ifadesinden onun dolaylı olarak, belirsiz lafızları adlandırmak için “gayr-muhassal” terimini değil de “m’adûl” terimini tercih ettiğini görüyoruz.<sup>74</sup> Öyle olsa bile “m’adûl” terimi de belirsiz lafızların belirsiz olduğuna işaret etmektedir. Nitekim İbn Sînâ da belirsiz lafız için “gayr-muhassal” terimini kullanmakla birlikte *en-Necât*’ta “m’adûl” terimini de kullanmaktadır.<sup>75</sup> Râzî, *Şerhu ‘uyûni’l-hikme*’de de İbn Sînâ’nın belirli ad ve kelime tanımını<sup>76</sup> şerh etmekle yetinip belirsiz ad ve belirsiz fiil üzerinde durmamakta, yüklemli önermeler bahsini şerh ederken sadece m’adûl önermenin tanımını yapmaktadır.<sup>77</sup>

Râzî, *Lübâbü’l-işârât ve’t-tenbîhât*’ta bu bilgilere ek olarak bileşik bir söz olan önermenin ya iki addan ya da bir ad ve bir kelimedenden meydana geldiğini belirtmektedir. Ancak Râzî bir ad ve kelimedenden meydana gelen önerme örneği vermemekte ve bu türden önermelerin analizini yapmamaktadır.<sup>78</sup> Bununla birlikte Râzî, *Şerhu’l-işârât*’ta ad, kelime ve edat üzerinde durduktan sonra sadece belirsiz adın tanımını yapmakla ve örneklerini vermekle yetinmektedir. Râzî’nin ad ve kelimeye/fiile ilişkin ifadelerinden

<sup>73</sup> Bkz. Fahrüddîn er-Râzî, *Mantiku’l-mülâhhas*, s. 23.

<sup>74</sup> Fahrüddîn er-Râzî, *Mantiku’l-mülâhhas*, s. 134-137.

<sup>75</sup> Bkz. İbn Sînâ, *en-Necât, Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, 1. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013, s. 17.

<sup>76</sup> Bkz. İbn Sînâ, *‘Uyûnü’l-hikme*, thk. Muvaffak Fevzî el-Cebr, Şam: Dâru’l-Yenâbî’, 1996, s. 46.

<sup>77</sup> Bkz. Fahrüddîn er-Râzî, “Şerhu ‘uyûni’l-hikme”, *‘Uyûnü’l-hikme ma’a Şerhi ‘uyûni’l-hikme* içinde, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Tahran: Müessesetu’s-Sâdık li’t-Tıbâ’ati ve’n-Neşr, h. 1373, s. 118-119, 136.

<sup>78</sup> Bkz. Fahrüddîn er-Râzî, *Lübâbü’l-işârât ve’t-tenbîhât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetü’l-Külliyât el-Ezheriyye, 1986, s. 24. Krş. İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s. 5.

onun bunları, basit lafzın tanımını taşımaları kaydıyla basit kabul ettiği açıktır.<sup>79</sup> Ancak Râzî'nin özellikle gerek kavram gerekse önerme bağlamıyla kelime/fiil üzerinde etraflıca durmaması, onun açısından belirli fiilin hangi durumlarda belirli basit kavrama, belirsiz fiilin belirsiz basit kavrama işaret ettiğine ilişkin daha açık bir saptamada bulunmamızı zorlaştırmaktadır.

Şihâbuddîn Suhreverdî (1155-1191) *Mantuku't-telvîhât*'ta, bütün mantıkçılar gibi lafzı önce basit ve bileşik olarak ikiye ayırmakta, *basit lafzın* da ad, kelime ve edattan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Suhreverdî, kelimeyle ilişkili olarak onun Arap dilinde tam bir karşılığının bulunmamasını, dil açısından basitliğinin açık olmamasına bağlamaktadır. Ardından adı belirli ve belirsiz diye iki kısma ayırmakta, belirsiz ad için "ma'dûl" terimlerini kullanmakta, belirli ad örneği olarak "gören" lafzını, belirsiz ad örneği olarak da "gören-olmayan" lafzını zikretmektedir. Onun *Telvîhât*'ta belirsiz kelime/fiile ilişkin herhangi bir tanım ve değerlendirmesine rastlamadık. Basit lafzın tanımını taşıyan adı ve kelimeyi basit kavrama işaret eden lafızlar olarak görmesi ve ardından sadece adı belirli ve belirsiz ayırmasından hareketle herhangi bir parçasının, manasının bir parçasına işaret etmediği her bir adın onun açısından basit kavrama; belirli adın belirli basit kavrama, belirsiz adın belirsiz kavrama işaret ettiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar kelimenin dil açısından basitliğinin açık olmadığına işaret etse de, her mantıkçı gibi onun da dillerdeki yapısal farklılıklardan çok mantık biliminin tanım ve kurallarını dikkate alarak *basit lafzı* ad ve kelimeye ayırması, belirli kelime/fiilin de onun açısından böyle olduğunu göstermektedir. Ancak adı ayırdığı gibi kelimeyi belirli ve belirsiz diye özellikle ayırmaması dikkate alınırca belirsiz kelime/fiilin, Suhreverdî açısından belirsiz basit kavrama mı belirsiz bileşik kavrama mı işaret ettiğine dair kesin bir yargıda bulunmak için *Telvîhât*'ta herhangi bir veri bulunmamaktadır.<sup>80</sup>

Seyfuddîn Âmidî de *Dekâiku'l-hakâik* adlı eserinde basit lafzın kısımlarını ad, kelime ve edat olarak ortaya koyduktan sonra, mantıkçıların "gören-olmayan", "zâlim-olmayan", "âdil-olmayan" gibi belirsiz adlar hakkında farklı görüşlere sahip olduklarını aktarmaktadır. Bazıları ad basit olduğu için bunları, belirli bir ad ve edatın bileşiminden oluştuğu gerekçesiyle ad olarak almamış, bazıları ise ad olarak alıp belirsiz (*m'adûl*) diye adlandırmıştır.<sup>81</sup> Âmidî'nin belirli kelime/fiil hakkındaki görüşleri İbn Sînâ ile paraleldir. Ona göre de her ne kadar mantıkçıların kelime dedikleri dilcilerin fiiline karşılık gelse de bu her fiilin kelime olduğunu göstermez. Şüphesiz her kelime bir fiildir

<sup>79</sup> Fahrüddîn er-Râzî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, s. 38-42.

<sup>80</sup> Bkz. Şihâbuddîn Suhreverdî, *Mantuku't-telvîhât*, thk. Ali Ekber Feyyâz, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh, 1955, s. 3-4.

<sup>81</sup> Âmidî, *Dekâiku'l-hakâik*, s. 38.

ancak her fiil kelime değildir. Örneğin “oturdu”, “kalktı” gibi geçmiş zaman kipli fiiller, herhangi bir parçası bir manaya işaret etmediği için kelimedirler. Âmidî, fiil kalıplarının bileşik olduğunu ileri süren bazı mantıkçıların öyle zannetmesinin aksine derin görüş sahibi, mantık bilimi uzmanı kişilerin (*huzzâk*) her fiilin bileşik olmadığını farkına vardıklarını aktarmaktadır.<sup>82</sup> Onun, hangi fiil kalıbının kelime hangisinin kelime olmayıp bileşik fiil olduğuna dair görüşlerinin İbn Sînâ ile paralel olduğu ve kendisinin, *el-İşârât*'a hâşiye yazacak kadar İbn Sînâ'ya yakın durduğu dikkate alınır<sup>83</sup> derin görüşlü, uzman kişilerin başında İbn Sînâ'yı kast ettiğini söyleyebiliriz. O da kelime olan fiili, ya da doğrudan ifade edersek kelimeyi İbn Sînâ gibi tanımlamaktadır. Âmidî'ye göre bir fiilden kelime diye dolayısıyla basit lafız diye söz edebilmek için onun işaret ettiği konusunun belirgin olmaması (*gayr-mu'ayyen*) gerekir. Bu anlamda belirli bir fiil, konusu belirgin olmamak bakımından basit kavrama işarete eden basit lafız olmaktadır. Bu yönüyle onda doğruluk ve yanlışlıktan söz edilemez. Ancak konusu açık edilince doğruluk ve yanlışlıktan söz edilebilir.<sup>84</sup>

Âmidî fiillerin durumunun dillerde farklılık gösterdiğini ifade etmekle birlikte ona göre esas olan şudur: Basit fiile yani kelimenin tamına uygun olan her bir fiil, ister geçmiş ister şimdi isterse gelecek zamanı gösterebilir, kelime olmalıdır. Fakat bazı dillerde şimdiye işaret eden kelime yalın/kök (*kâim*), geçmiş veya geleceğe işarete eden fiiller ise çekimli (*musarraḥ*) diye adlandırılır. Olumsuzluk edatının eklendiği kelimeler ise “belirsiz (*m'adûl*)” diye adlandırılır; “ayakta durmadı/ayakta durmamakta (لاقام)”, “oturmada/oturmamakta (لاقاعد)” gibi. Bununla birlikte Âmidî, tıpkı belirsiz adlar hakkında olduğu gibi belirsiz fiiller hakkında da benzer ihtilafın bulunduğunu aktarmaktadır. Nitekim bazıları belirsiz kelimeyi, belirli bir kelime ve edattan meydana geldiği için bileşik kabul etmişlerdir. O, dillerden de kaynaklı bütün bu tartışmaları bir tarafa bırakarak mantık bakımından belirsiz lafızlarla ilgili kendi ilkesel görüşünü şöyle ortaya koymaktadır: Belirsiz lafızların tek başına bir manaya işaret edebilen parçaları, tek başına olduklarında eğer o lafızların manasının bir parçasına işaret ediyorlarsa söz konusu belirsiz lafızlar bileşik olur. Tek başına olduklarında parçası oldukları lafızların manasının bir parçasına değil de başka bir manaya işaret ediyorlarsa belirsiz lafızlar bileşik olmazlar; adın özelliklerini taşıyorlarsa ad, kelimenin özelliklerini taşıyorlarsa kelime kabul edilirler. Buna bağlı olarak basit adın ve kelimenin özelliklerini taşıyan belirsiz ad ve belirsiz kelime, belirsiz basit kavrama işaret eden belirsiz basit lafızlardır.

<sup>82</sup> Bkz. Âmidî, *Dekâiku'l-hakâik*, s. 39.

<sup>83</sup> Bkz. Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık, 1. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, s. 311.

<sup>84</sup> Bkz. Âmidî, *Dekâiku'l-hakâik*, s. 39-40.



Doğrudan yüklem manasına işaret eden kelimelerin dışındaki kelimeler ise edat olan bağ kelimeler (*el-kelimâtu'l-vücûdiyye*) olmaktadır; “Zeyd evrende **bulundu**/evrende **bulunuyor** veya ülkede **bulundu**/ülkede **bulunuyor** ( زيد وجد أو يجد أو كان أو يكون في العالم أو البلد )” gibi.<sup>85</sup> Âmidî, eserinin önermeler kısmında yüklemi fiil olan önerme örneği olarak “Canlı yürüyor”, “Canlı yürümüyor” ( الحيوان يمشي , الحيوان ليس يمشي ) önerme çiftlerini vermekte ve bunları basit olumlu ve olumsuz karşılıklı önermeleri olarak almaktadır.<sup>86</sup>

Efdaluddîn Hûnecî (1194-1249), *Keşfü'l-esrâr*'da “eş-Şeyh” nitelendirmesiyle İbn Sînâ'yı da referans göstererek basit bir lafzın ad, kelime ve edatlardan ibaret olduğunu ifade etmekte ve bu basit lafızları İbn Sînâ'nın yaptığı tanım benzeri tanımlarla tarif etmektedir. Kelimeyi gerçek kelime ve bağ kelime (*vücûdî*) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Hûnecî şayet kelimenin tanımında tam manaya işaret şartı koşulursa bu durumda bağ kelimelerin, kelimededen çıkıp edatların kapsamına gireceklerini ifade etmektedir. Bununla birlikte bağ kelimeler dilciler açısından her durumda kelime sayılmaktadır.<sup>87</sup> Hûnecî, daha önce İbn Sînâ'nın da belirttiği gibi, Yunancada kelimenin herhangi bir ekleme yapılmaksızın şimdiki zamana işaret ettiğini, fakat geçmiş ve gelecek zamana işaret edebilmesi için kelimeye ekleme yapıldığını aktardıktan sonra Âmidî'de gördüğümüz bir adlandırmayla birincisinin yani herhangi bir ekleme olmaksızın şimdiki zamana işaret eden kelimenin yalın/kök (*kâim*), diğerinin ise çekimli (*musarrafa*) diye adlandırıldığını belirtmektedir. Ardından İbn Sînâ'nın kelimeye ilişkin analizlerini şerh etmekte ve fiil çekimlerini göz önünde bulundurarak hangi fiillerin kelime olduğuna hangilerinin olmadığına ilişkin onun görüşlerini kısaca şöyle ifade etmektedir: “Arapçada geçmiş zaman fiili ile konusu belirgin olmayan, hem şimdiki hem de gelecek zamana birlikte işaret eden fiil kelimedir. Bunun dışındaki hem şimdiki hem de gelecek zamana işaret eden fiiller kelime değil kelâmdır.”<sup>88</sup> Ancak Hûnecî burada eş-Şeyh'in görüşlerine katılmamaktadır. Ona göre Arapçada “yürüyor”un yanı sıra “yürüyorum” gibi şimdi ve gelecek zamana birlikte işaret eden diğer kalıplar da tek başına söz (*kelâm*), yani bileşik lafız olmayıp doğruluk ve yanlışlık taşımazlar. Aksine bu fiiller, kendilerinde gizli bulunan “ben”, “sen”, “biz” gibi zamirlerle ve bu zamirlerin dile getirilmesi ile birlikte söz olabilmektedirler. O nedenle sadece işitilen fiilin kendisi söz olamaz, ancak ya doğrudan açık bir adla ya da onun yerini tutan zamirle birlikte ifade edilirse söz olabilir. Hûnecî bunun ötesinde dilsel tartışmaları dil araştırmalarına havale etmektedir.<sup>89</sup> Yanı

<sup>85</sup> Âmidî, *Dekâiku'l-hakâik*, s. 40-41.

<sup>86</sup> Bkz. Âmidî, *Dekâiku'l-hakâik*, s. 159.

<sup>87</sup> Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr*, s. 13-15.

<sup>88</sup> Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr*, s. 18-20.

<sup>89</sup> Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr*, s. 20.

sıra o, lafızları işlediği kısımda belirsiz ad ve belirsiz fiilden doğrudan söz etmemekle birlikte onun “Belirsizlik ve belirlilik (*el-‘udûl ve’t-tahsil*) hakkında” başlığı altında yer verdiği önerme bağlamları içerisinde sadece belirsiz ad örnekleridir.<sup>90</sup>

Müteahhirûn mantık geleneğinin önemli uğraklarından biri olan Esîrüddîn el-Ebherî (1200-1265) sadece basit lafzın ve bileşik lafzın tanımını yapmakla yetinmekte, ne belirsiz ad ne de belirli kelime ve belirsiz kelime üzerinde durmaktadır.<sup>91</sup> Bir diğer önemli isim Nasîrüddîn Tûsî *Tecrîdü’l-mantuk*’ında basit lafız ve bileşik lafzın tanımını yaptıktan sonra kısaca basit lafzın ad, kelime ve edattan ibaret olduğunu ifade etmek ve bunların tanımlarını yapmakla yetinmektedir. Tûsî, sadece m‘adûl önermelerden bahsettiği yerde belirsiz adın ne şekilde oluştuğundan ve bunun önermenin parçası olduğunda önermeyi m‘adûl önermeye dönüştürdüğünden söz etmektedir.<sup>92</sup> Ancak *Şerhu’l-işârât ve Esâsü’l-iktibâs* adlı eserlerinde hocası İbn Sînâ’nın basit lafız ve bu lafzın kısımları olan ad, kelime ve edatlara ilişkin görüşlerini paylaşmakta, *Tecrîd*’den farklı olarak bu eserlerinde lafızlar bahsinde belirli ad ve belirli fiille birlikte belirsiz ad üzerinde durmaktadır. Herhangi bir parçasının, parçası olduğu anda bir manaya işaret etmediği adların basit kavrama işaret eden basit lafız oluşunda herhangi bir tartışma yoktur Tûsî açısından da. Fakat kelime söz konusu olduğunu o da mantıkçılarla dilciler arasındaki görüş farklılıklarına değinmekte, ancak “bazıları” dediği kimi mantıkçıların kelime anlamında bir fiilin Arapçada bulunmadığı görüşüne katılmamaktadır. Ona göre “ayakta oldu (قام)” gibi bir fiil hem mantıkçılar hem de dilciler açısından basit kavrama işaret eden basit bir fiil dolayısıyla kelimedir. Tûsî, başta İbn Sînâ ve yanı sıra Hûnecî’de gördüğümüz “Yunanca bir fiilin doğrudan şimdiki zamanı ifade edecek kalıpta olduğu, geçmiş ve gelecek zamanı ifade etmek için ona ekleme yapıldığı” yönündeki bilgiyi de paylaşmaktadır. Şimdiki zamanı gösteren fiil bu dilde yalın/kök (*kâim*) diye adlandırılmakta, geçmiş ve geleceğe aktarmak için ona ekler eşlik ettirilmektedir.<sup>93</sup>

Yine *Şerhu’l-işârât*’ın önermeler bahsinde ve *Esâsü’l-iktibâs*’ın lafızlar bahsinde Tûsî, hem belirsiz ad hem de belirsiz fiil örneklerini açıkça sunmaktadır. Tûsî’nin özellikle belirsiz fiil örneğini dikkate alırsak onun belirsiz fiile ilişkin yaklaşımı diğer mantıkçılara göre çok daha sarıhtır. Ad karşılımlar örnekleri olarak “gören (بصير)” ve “gören olmayan (لا بصير, غير بصير)”; fiil karşılımlar örnekleri olarak da “sıhhate oldu (صح)”

<sup>90</sup> Bkz. Hûnecî, *Keşfü’l-esrâr*, s. 86-93.

<sup>91</sup> Bkz. Esîrüddîn el-Ebherî, “İsâgüci”, *İsâgüci ve Şerhi* içinde, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, 3. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020, s. 32-61.

<sup>92</sup> Bkz. Nasîrüddîn et-Tûsî, *Tecrîdü’l-mantuk*, nşr. Müessesetü’l-A‘lemi li’l-Matbû‘ât, Beyrut: Müessesetü’l-A‘lemi li’l-Matbû‘ât, 1988, s. 19.

<sup>93</sup> Tûsî, *Şerhu’l-işârât ve’t-tenbihât*, s. 108-114; a.mlf., *Esâsü’l-iktibâs fi’l-mantuk*, Farsçadan çev. Molla Husrev, tkd. ve thk. Hasan Şâfi, Muhammed Saîd Cemâleddîn, Kahire: el-Meclisu’l-A‘lâ li’s-Sekâfe, 2004, s. 41-42.

ve “sıhhate olmadı (ماصح)”, “sıhhate oluyor/olur/olacak (يصح)” ve “sıhhate olmayacak (لايصح)”<sup>94</sup> lafızlarını vermektedir. Tûsî ardından belirli ad ve olumsuzluk edatından bileşen, belirli fiil ve olumsuzluk edatından bileşen belirsiz lafızların hükmünün basit manaya işaret eden basit lafızlar hükmünde olduğunu açıkça ifade etmektedir: “Bu bileşimlerin hükmü *basitlerin hükmü gibidir* ve bunlar belirsiz diye adlandırılır.”<sup>95</sup> *Esâsü'l-iktibâs*’ta da belirli ad ve fiil için “döven”, “dövdü” (ضرب، ضارب); belirsiz ad ve belirsiz kelime için de “döven-olmayan”, “dövmedi” (ماضرب، لاضارب) örneklerini vermektedir.<sup>96</sup>

Necmuddîn Ali b. Ömer el-Kazvîni el-Kâtibî (1204-1294/1277), “lafızlar (*el-elfâz*)” başlığı altında ad ve kelimeyi önceki mantıkçılarda olduğu gibi benzer bir tanımla tanımlamakla birlikte belirsiz ad ve belirsiz kelimedenden söz etmemektedir. Kâtibî öncelikle tam örtüşmeyle (*mutâbaka*) işaret eden lafız basit ve bileşik olarak ikiye ayırmakta, bileşik lafız, parçası manasının bir kısmına işaret edebilen lafız; basit lafız ise parçası manasının bir kısmına işaret etmeyen lafız diye tanımladıktan sonra basit lafız, tek başına haber vermeye yetkin olmayan (yüklem olamayan) ve buna yetkin olabilen (yüklem olabilen) lafız diye ikiye ayırmaktadır. Birincisi edat olup diğeri ise mananın zamanına işaret etmeyen lafız olarak ad, mananın üç zamanından birisine işaret eden lafız olarak kelimedir.<sup>97</sup> Buradan açıkça anlaşılacağı üzere Kazvîni ad ve kelimeyi basit kavrama işaret eden basit lafız olarak tanımlamaktadır. Fakat onda belirsiz ad ve belirsiz fiile ilişkin herhangi bir açıklama ya da değerlendirmeye rastlamadık. Bununla birlikte ileride önermelerden söz ederken “Belirsizlik ve belirlilik (*el-'udûl ve't-tahsîl*)” başlığı altında sadece konusu belirsiz ad veya yüklemi belirsiz ad veya her ikisi de belirsiz ad olan önermeleri “m'adûl önerme” diye adlandırmakta ve sırayla belirsiz ad örneklerini içinde barındıran şu önermelere yer vermektedir: “Canlı-olmayan cansız cisimdir (*cemâd*)”; “Cansız cisim âlim-olmayandır”; “Canlı-olmayan âlim-olmayandır.”<sup>98</sup>

Kutbuddîn Râzî, Kazvîni'nin ad ve kelimeye ilişkin değerlendirmelerini şerh ederken fiil hakkında dikkat çekici bir tartışmaya girişmektedir. Râzî öncelikle eksik fiiller (*ef'âl nâkısa*) hakkında “Eksik fiiller tek başına haber vermeye yetkin değildirler, o halde onların da edat olması gerekir” şeklinde ileri sürülebilecek bir itirazla ilişkili olarak,

<sup>94</sup> Tûsî'nin örnek verdiği karşılımlar fiillerini Arapçanın gramer yapısını dikkate alarak tercüme ettik. Yoksa Arapçada ifade edilen bu fiil kalıpları, daha önce de değinildiği üzere, Yunancadaki karşılımlar fiillerini birebir karşılamamaktadır. Çünkü Yunancada basit fiil sadece şimdiki zaman/geniş zamana işaret etmektedir.

<sup>95</sup> Tûsî, *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, s. 207.

<sup>96</sup> Bkz. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, s. 42.

<sup>97</sup> Necmuddîn Ali b. Ömer el-Kazvîni el-Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idî'l-mantıkıyye*, thk. ve tkd. Mehdi Fadlullah, Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfi'l-Arabî, 1998, s. 205-206.

<sup>98</sup> Kazvîni, *Şemsiyye*, s. 213.

anladığımız kadarıyla mütekaddimûn mantık geleneğinin isimlerine de (*kudemâ*) atıfla bunun onların görüşüne uzak bir görüş olmadığını, çünkü onların lafza, dilcilerin (*nühât*) lafzın kendisi cihetinden bakmalarından farklı olarak mana cihetinden bakıp edatları zamansal ve zamansal olmayan şekilde ikiye ayırdıklarını, zamansal olanların eksik fiil olduğu görüşüne sahip olduklarını belirtmektedir.<sup>99</sup> Râzî'nin hiç şüphesiz burada eksik fiil dediği, onun *Tahrîrû'l-kavâid*'ine hâşiye yazan Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin de (1340-1413) açıkça ifade ettiği gibi mantıkçıların “bağ fiil/kelime (*el-kelimâtü'l-vücûdiyye*)” diye adlandırdıkları kelimelerdir. Râzî'nin, bunların edat olması gerektiği yönündeki itiraza karşı çıkmaması ve bunun çok yersiz bir yaklaşım olmadığı yönündeki düşüncesini Cürcânî şöyle açıklamaktadır: “Çünkü (mantıkçılar) topluluğu konu ve yüklem arasındaki bağı (*râbita*) edat olarak zikretmiş ve bağı da ‘-dır’ (*hüve*) gibi zamansal olmayan ve ‘-idi’ (*kâne*) gibi zamansal olana ayırmışlardır. Bu da onların eksik fiilleri edatlardan saydıklarına işaret etmektedir.” Cürcânî, bu türden edat/bağ konumunda olan eksik fiilleri mantıkçıların “bağ kelimeler” diye adlandırmalarını bu kelimelerin var olmaya (*sübût*) işaret etmelerine bağlamaktadır.<sup>100</sup>

Kutbuddîn Râzî bağ kelimelere ilişkin yaptığı açıklamadan sonra her ne kadar basit lafız olarak ele alınsa ve tanımlansa da kelimenin basit kavrama işaret edip etmediğine ilişkin bir tartışmaya yer vermektedir. “Aslı ve maddesi itibariyle bir oluşa (*hads*), yapısı ve sureti itibariyle de zamana işaret ettiği ve dolayısıyla bir parçası manasına işaret ettiği için kelimenin bileşik olması gerekir, dersin, biz buna şöyle cevap veririz:...” diye tartışmaya başlamaktadır. Râzî burada sentaktik ve fonetik (*mesmû'aten*) bir açıklamayla bu itirazı çözümlene yoluna gitmektedir. Râzî'ye göre bileşik bir manada parçalar ayrı ayrı işitilen bir dizgi oluşturur (*mürettebe mesmû'a*), oysa kelimenin yapısı ve maddesi böyle olmadığı için onun bileşik olması gerekmez.<sup>101</sup> Cürcânî'nin açıklamasıyla ifade edersek kelimenin “yapısı ve maddesi birlikte işitildiği”<sup>102</sup> için bileşik kabul edilemez. Cürcânî ayrıca hem Kazvînî hem de Râzî'nin haber veren (yüklem olabilen) lafzı ad ve kelimeye ayırmalarına açıklık getirmek için haber veren (yüklem olabilen) lafzın ya aynı zamanda kendisinden haber verilen (konu da olabilen) ya da sadece haber veren (sadece yüklem olabilen) lafız olabileceğini, birincisinin ad ikincisinin

<sup>99</sup> Bkz. Kutbuddîn er-Râzî, *Tahrîrû'l-kavâ'idü'l-mantikiyye*, s. 104.

<sup>100</sup> Seyyid Şerîf el-Cürcânî, “Hâşiyetü Seyyid Şerîf el-Cürcânî”, *Tahrîrû'l-kavâ'idü'l-mantikiyye fî şerhi risâleti's-şemsîyye*, ve *'aleyhi hâşiyetü es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî* içinde, tsh. Muhsîn Bîdârfer, 2. Baskı, Kum: İntişârât-ı Bîdâr, h. 1426, s. 104.

<sup>101</sup> Kutbuddîn er-Râzî, *Tahrîrû'l-kavâ'idü'l-mantikiyye*, 107-108.

<sup>102</sup> Cürcânî, *Hâşiye*, s. 107.

ise kelime olduğunu ifade etse de<sup>103</sup> Râzî, *Levâmi‘u‘l-esrâr*’da ad ve kelimeye ilişkin bu ayrımın daha analitik ve ayrıntılı bir izahla farkındadır.<sup>104</sup>

O halde, Cürçânî’yi de dahil ederek söylessek Kutbuddîn Râzî ve yorumcusu Cürçânî için kelime bileşik değil basit bir kavrama işaret eden basit lafızdır. Ancak Kutbuddîn Râzî ve Cürçânî de tıpkı Kazvînî gibi lafızlar bahsinde sadece belirli ad ve belirli kelime üzerinde durmakta, belirsiz adı sadece önerme bağlamı içerisinde ele almaktadırlar. Râzî, Kazvînî’de olduğu gibi belirsiz adlardan oluşan önermeleri, konusu belirsiz ad olan, yüklemi belirsiz ad olan, hem konusu hem de yüklemi belirsiz ad olan önermeler olarak taksim etmekte, fakat yüklemi belirsiz fiil olan önermeler üzerinde durmamaktadır.<sup>105</sup> Örneğin, Kutbuddîn Râzî, Sirâcuddîn Urmevî’nin (1198-1283) *Metâli‘u‘l-envâr*’ına yazdığı şerh *Levâmi‘u‘l-esrâr*’da, onun İbn Sînâ’ya atıfla ad ve kelimeden bahsettiği cümleleri şerh ederken *eş-Şifâ*’ya açıkça atıfta bulunmakla birlikte sadece belirli ad ve belirli fiil hakkında açıklamalar ve analizlere yer vermektedir.<sup>106</sup> Aynı tespit Cürçânî<sup>107</sup> ve Sa‘duddîn Teftezânî (1322?-1390?)<sup>108</sup> için de geçerlidir.

Buraya kadar İslâm mantık geleneği içinde yol olarak yaptığımız araştırma ve soruşturmanın neticesinde şunu söyleyebiliriz: Gerek mütekaddimûn gerekse müteahhirûn mantıkçılar arasında belirsiz ad, belirli ve belirsiz fiil hakkında, dilden kaynaklı farklılıklar da işin içine girdiği için kimi tartışma noktaları ve kapalılıkların bulunması, oysa gerek kavram bağlamı gerekse önerme bağlamıyla belirli ad hakkında bir kapalılığın ve tartışmanın bulunmaması dikkatten kaçmamaktadır. Bize göre bu, neden klasik mantığın ağırlıklı olarak ad kavramlar üzerinden işlendiğinin de en önemli gerekçesini ortaya koymaktadır. Buna ayrıca Kutbuddîn Râzî’nin ve Âmidî’nin ifade ettiği, adların ontolojik olarak nesnelere, olguları adlandırma ve işaretlemeye daha elverişli ve daha yetkin kavramlar olması da bir gerekçe olarak eklenebilir.<sup>109</sup> Fakat ileri sürülebilecek bu gerekçelerin, gerek kavram gerekse önerme bağlamlarıyla belirsiz adla ve ister belirli ister belirsiz olsun fiillerle ilişkili yol boyu tespit ettiğimiz tartışmaya ve

<sup>103</sup> Cürçânî, *Hâşiye*, s. 107.

<sup>104</sup> Bkz. Kutbuddîn er-Râzî, *Levâmi‘u‘l-esrâr fî şerhi metâli‘i‘l-envâr*, s. 42-43.

<sup>105</sup> Bkz. Kutbuddîn er-Râzî, *Tahrîrû‘l-kavâ‘idi‘l-mantıkıyye*, s. 263.

<sup>106</sup> Bkz. Kutbuddîn er-Râzî, *Levâmi‘u‘l-esrâr fî şerhi metâli‘i‘l-envâr*, s. 38-43. Kutbuddîn Râzî *el-Muhâkemât*’ta da yine İbn Sînâ’nın fiil hakkındaki değerlendirmelerine atıf yapmakta, kısaca belirli fiil analiz ile birlikte belirsiz adların işaretinden de söz etmektedir. Bkz. “el-Muhâkemât”, *el-İşârât ve‘t-tenbihât ma‘a şerhi‘l-Havâce Nasîruddîn et-Tûsî ve‘l-muhâkemât li-Kutbuddîn er-Râzî* içinde, thk. Kerim Feyzi, Kum: Müessesetü Matbû‘âtu Dîni, h. 1383, s. 111-112.

<sup>107</sup> Bkz. Seyyid Şerif el-Cürçânî, “er-Risâletü‘l-kübâ‘ fi‘l-mantık”, çev. Muhammed Nasih Ece, *YYÜİFD* 5/7 (2017), s. 102, 107-108; a.mlf., *Hâşiye*, s. 263-269.

<sup>108</sup> Bkz. Sa‘duddîn et-Teftezânî, *Tehzibü‘l-mantuk ve‘l-ke‘lâm*, nşr. Abdulkadir Marûf el-Kürdî, 1. Baskı, Kahire: Matba‘atu‘s-Sa‘âde, 1912, s. 4,5, 8. Ayrıca bkz. a.mlf., *Şerhu‘l-İmâm es-S‘ad et-Teftezânî ‘alâ‘ş-şemsîyye*, thk. Câdullah Bessâm Sâlih, Amman: Dâru‘n-Nûr, 2011, s. 131-135.

<sup>109</sup> Bkz. Kutbuddîn er-Râzî, *Tahrîrû‘l-kavâ‘idi‘l-mantıkıyye*, s. 108; Âmidî, *Dekâiku‘l-hakâik*, s. 37.

yorumu muhtaç noktaların, klasik mantıkta bir boşluk hatta bize göre önemli bir boşluk yarattığı, kimi belirsizlikleri beraberinde sürükleye geldiği yönündeki iddiamızın meşruluğunu ortadan kaldırmamaktadır.

## Sonuç

Klasik mantık, aklın ilkelerini ve akıl yürütme yollarını ortaya koyarak bilimlere kanıtlayıcı bir dil sunma ve bu dil üzerinden bilimlerin âleti (*organon*) olma iddiasındadır. Bu dilin, sosyo-kültürel herhangi bir dilin kurallarıyla değil, onto-epistemik kurallarla oluşturulduğunu ya da oluşturulmak istenildiğini ifade etmek, başta Aristoteles olmak üzere hemen bütün mantıkçıların bu yöndeki niyet ve çabasını dile getirmekle eşdeğerdir. Olgusal ya da düşünsel bir varlığın zihindeki resimleri olan manalara işaret eden lafızların sentaktik ve semantik yapısal özellikleri doğrudan bu manalarla, dolaylı olarak da olgusal ya da düşünsel varlığın kendisiyle belirlenmektedir. Buna bağlı olarak bir tür varlığa (olgusal ya da düşünsel, belirli ya da belirsiz varlığa) işaret eden kavramlara işaret eden lafızlar onların dildeki karşılıkları olmaktadır. “İnsan” gibi bir lafız belirli bir kavrama işaret eden belirli bir addır. “Oturuyor” gibi bir lafız da yine belirli bir kavrama ve ilaveten bu kavramın zamanına işaret eden belirli bir kelime/fildir. İster ad ister fiil olsun belirli basit bir lafız belirli basit bir kavrama işaret etmektedir. “İnsan-olmayan” gibi bir lafız belirsiz bir kavrama işaret eden belirsiz bir ad, “Oturmuyor” gibi bir lafız da yine belirsiz bir kavrama ve ilaveten bu kavramın zamanına işaret eden belirsiz kelime/fildir. İster ad ister fiil olsun belirsiz basit bir lafız da belirsiz basit bir kavrama işaret etmektedir.

Belirsiz basit bir ad ve belirsiz bir fiilin, mantıkçılar tarafından yapılan hemen hemen benzer tanımlarından yola çıkıldığında *tanımları itibariyle* belirsiz basit bir kavrama karşılık geldikleri hususunda fazlaca bir kapalılık bulunmamakla birlikte özellikle farklı dillerde farklı yapılarda ifade edilen fiil kalıpları gündeme geldiğinde bunlardan hangisinin basit kavrama işaret edip etmediği adlar kadar açık değildir. Yine “insan-olmayan” gibi belirsiz bir adın kavram bağlamıyla gerçekte olmasa da bir tür inkâr/olumsuzluk bildirdiği, önerme bağlamıyla gerçekte tasdik/olumluluk bildirdiği de (Falanca insan-olmayandır) bütün mantıkçılar açısından açıktır. Fakat “oturuyor” gibi belirsiz bir kelimenin/fiilin inkâr karşılığının olmasında kimi belirsizlikler bulunmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla mantık tarihinde kelime/fiil kavramlar üzerinde ve yine yüklemi, ister belirli olsun ister belirsiz olsun fiil olan önermeler üzerinde adlar kadar etraflıca ve yeterince durulmamış olması bu kapalılığa meydan vermektedir. Belirsiz fiil kavram bağlamıyla bir tür inkâr/olumsuzluk bildirirken, belirsiz adın aksine önerme

bağlamıyla doğrudan inkâr/olumsuzluk bildirmektedir. Böyle olunca nasıl ki, “oturmuyor” fiili, kavram bağlamıyla “oturuyor”un inkârını/olumsuzluğunu bildiriyorsa önerme bağlamıyla da gerçekte inkârını/olumsuzluğunu bildirmektedir. Bu da, ister istemez “Falanca oturuyor-Falanca oturmuyor” önerme çiftlerinden olumlu önermenin basit olumlu, onun olumsuzu olan önermenin ise m’adül olumsuz önerme olması gerektiğini düşündürmektedir. Çünkü önerme bağlamıyla da belirsiz fiilin belirsizliği, tıpkı belirsiz adda olduğu gibi konusuyla değil doğrudan kendisinin işaret ettiği manayla ilişkilidir.

Belirsiz kelime/fiile ilişkin bu tespit ve bu tespitten çıkardığımız kaçınılmaz sonuç bizi şu güçlkle karşı karşıya bıraktı: “İnsan âdil-olmayan değildir” önermesi, belirsiz ad olan yüklem, konusuyla ilişkisiz olarak doğrudan kendi işaret ettiği mananın belirsizliğinden dolayı m’dül olumsuz önermedir. Basit olumsuz önerme olarak alınan “İnsan oturmuyor” önermesinde belirsiz fiil olan yüklem, yine konusuyla ilişkisiz olarak doğrudan kendi işaret ettiği mananın belirsizliğinden dolayı belirsiz fiildir. O halde tıpkı belirsiz adda olduğu gibi belirsiz fiilin yüklem olarak dahil olduğu önermenin, basit olumsuz önerme değil de m’adül olumsuz önerme olması gerekmez mi? “İnsan oturmuyor” önermesini, “İnsan âdil-olmayan değildir” önermesinden farklı kılan ve onu basit olumsuz önerme yapan mantıksal gerekçe nedir?

Şüphesiz bu problemin derinlemesine araştırılması ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Ancak bu çalışmanın sınırları içerisinde kalarak şunu ifade edebiliriz: Fiillerin, basit bir kavrama işaret edip etmediklerinin yanı sıra gerek kavram gerekse önerme bağlamlarıyla tasdik ve inkâr karşıolumu da adlar kadar açık değildir. İslâm mantık tarihi boyunca kavram mantığı ve önermeler mantığının özellikle ad kavramlar üzerinden işlenmesi, bize göre tartışmaya açık kimi problemleri de beraberinde sürüklemiştir. Bu da hiç şüphesiz, klasik mantığın onto-epistemik temelli, genel-geçer kurullarla belirlenmiş bir bilim dili yaratma iddiasını mahfuz tutmakla birlikte onun, sosyo-kültürel dil olgusunu fazlaca önemsemeyen yaklaşımını sorgulamaya açmamız gerektiğini öngörmektedir.

### **Kaynakça**

Âmidî, Seyfuddîn el-, *Dekâiku'l-hakâik (Kısmu 'ilmi'l-mantık)*, c.1-2, ss. 15-247, thk. Seyyid Fâdıl Ali el-Mûsevî, Beyrut: Kitâb Nâşirûn/Book-Publisher, 2019.

Aristoteles, “Kitâbu Bâri Ermîniyâs ev Kitâbu'l-İbâre”, çev. İshâk b. Huneyn, *en-Nassu'l-kâmil li-mantiki Aristû* içinde, c.2, ss. 103-163, thk. ve tkd. Ferid Cebr, Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1999.

- Aristoteles, “Kitâbu Kâtîgûryâs ev Kitâbu’l-Mekûlât”, çev. Huneyn b. İshâk/İshâk b. Huneyn, *en-Nassu’l-kâmil li-mantiki Aristû* içinde, c.1, ss. 15-96, thk. ve tkd. Ferîd Cebr, Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Lübânî, 1999.
- Aristoteles, *Organon I, Kategoryalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, 2. Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Aristoteles, *Organon II, Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, 2. Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür, 2.Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 1996.
- Aristotle, “On Interpretation”, *Categories, On Interpretation, Prior Analytics* içinde, ss. 114-179, çev. H. P. Cooke & Hugh Tredennick, London: Harvard University Press, 2002.
- Aristotle, “The Categories”, *Categories, On Interpretation, Prior Analytics* içinde, ss. 12-109, çev. H. P. Cooke & Hugh Tredennick, London: Harvard University Press, 2002.
- Cebr, Ferîd, “Mukaddime”, Aristoteles, “Kitâbu Bâri Ermîniyâs ev Kitâbu’l-‘İbâre”, çev. İshâk b. Huneyn, *en-Nassu’l-kâmil li-mantiki Aristû* içinde, c.2, ss. 99-102, thk. ve tkd. Ferîd Cebr, Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Lübânî, 1999.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-., “er-Risâletü’l-kübrâ fi’l-mantık”, çev. Muhammed Nasih Ece, *YYÜİFD* 5/7 (2017): 96-117.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-., “Hâşiyetü Seyyid Şerîf el-Cürcânî”, *Tahrîrû’l-kavâ’idi’l-mantıkye fi şerhi risâleti’ş-şemsiyye, ve ‘aleyhi hâşiyetü es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî* içinde, ss. 22-470, tsh. Muhsîn Bîdârfer, 2. Baskı, Kum: İntişârât-ı Bîdâr, 1384/2008.
- Ebherî, Esîrüddîn el-., “İsâgûcî”, *İsâgûcî ve Şerhi* içinde, ss. 32-61, thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, 3. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Fârâbî, “el-Fusûlü’l-hamse”, *Mantiğa Giriş Risaleleri* içinde, ss. 34-57, çev. Yaşar Aydınli, 1. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî, “Kitâbu’l-‘İbâre”, *el-Mantuk ‘inde’l-Fârâbî* içinde, c.1, ss. 133-163, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru’l-Maşrık, 1986.
- Hü necî, Efdaluddîn el-., *Keşfü’l-esrâr ‘an-gavâmidî’l-efkâr*, thk. ve tkd. Hâlid er-Rüveyheb, Tahran: Müessesesi-i Pejûheşî Hikmet ve Felsefe-i İnan, h.1389.
- İbn Rüşd, “Kitâbu Kâtîgûryâs ev Kitâbu’l-Mekûlât”, *Nass telhîsu mantiki Aristû* içinde, c.2, ss. 3-75, thk. Cîrâr Cihâmî, Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Lübânî, 1996.
- İbn Rüşd, *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlis fi’l-‘ibâre*, thk. Muhammed Selim Sâlim, Mısır: Matba’atu Dâri’l-Kütüb, 1978.
- İbn Sînâ, *‘Uyûnü’l-hikme*, thk. Muvaffak Fevzî el-Cebr, Şam: Dâru’l-Yenâbî, 1996.



- İbn Sînâ, “Mantıku’l-meşrıkıyyîn”, *Mantıku’l-meşrıkıyyîn ve’l-kasîdetü’l-müzdevce fi’l-mantık* içinde, ss. 2-83, nşr. Mektebetü Âyetillâhi’l-‘Uzmâ el-Mer‘aşî en-Necefî, 2. Baskı, Kum: Mektebetü Âyetillâhi’l-‘Uzmâ el-Mer‘aşî en-Necefî, h. 1405.
- İbn Sînâ, *en-Necât, Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ, Kategoriler*, çev. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ, *Kitâbu’ş-Şifâ, Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ; *İşâretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Kâtibî, Necmuddîn Ali b. Ömer el-Kazvînî el-. *eş-Şemsiyye fi’l-kavâ’idi’l-mantıkıyye*, thk. ve tkd. Mehdi Fadlullah, Beyrut: el-Merkezu’s-Sekâfi’l-Arabî, 1998.
- Kaya, Hacı, *İbn Sînâ’da Bilimsel Kanıtlama Teorisi* (Doktora Tez), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, 2. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Râzî, Fahrüddîn er-. “Şerhu ‘uyûni’l-hikme”, *‘Uyûnü’l-hikme ma’a Şerhi ‘uyûni’l-hikme* içinde, ss. 39-172, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Tahran: Müessesetu’s-Sâdık li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşr, h. 1373.
- Râzî, Fahrüddîn er-. *Lübübü’l-işârât ve’t-tenbîhât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetü’l-Külliyât el-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahrüddîn er-. *Mantıku’l-mülâhhas*, thk. ve tkd. Ahad Ferâmerz Karamelikî ve Âdine Asgarinejad, Tahran: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, h. 1381.
- Râzî, Fahrüddîn er-. *Şerhu’l-işârât ve’t-tenbîhât*, c.1, ss. 8-361, tkd. ve tsh. Ali Rızâ Necefzâde, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, h. 1383.
- Râzî, Kutbuddîn er-. “el-Muhâkemât”, İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât ma’a şerhi’l-Havâce Nasîruddîn et-Tûsî ve’l-muhâkemât li-Kutbuddîn er-Râzî*, ss. 85-422, thk. Kerim Feyzî, Kum: Müessesetü Matbû’âtu Dînî, h. 1383.
- Râzî, Kutbuddîn er-. “Tahrîrü’l-kavâ’idi’l-mantıkıyye”, *Tahrîrü’l-kavâ’idi’l-mantıkıyye fi şerhi risâleti’ş-şemsiyye*, ve *‘aleyhi hâşiyetü es-Seyyid Şerîf el-Cürçânî* içinde, ss. 21-471, tsh. Muhsîn Bîdârfer, 2. Baskı, Kum: İntişârât-ı Bîdâr, h. 1426.
- Râzî, Kutbuddîn er-. *Levâmi’u’l-esrâr fi şerhi metâli’i’l-envâr*, İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, h.1303.
- Rescher, Nicholas, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Suhreverdî, Şihâbuddîn, *Mantiku't-telvihât*, thk. Ali Ekber Feyyâz, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh, 1955.

Teftezânî, Sa'duddîn et-. , *Şerhu'l-İmâm es-S'ad et-Teftezânî 'alâ's-şemsîyye*, thk. Câdullah Bessâm Sâlih, Amman: Dâru'n-Nûr, 2011.

Teftezânî, Sa'duddîn et-. , *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keâm*, nşr. Abdulkadir Marûf el-Kürdî, 1. Baskı, Kahire: Matba'atu's-Sa'âde, 1912.

Tûsî Nasîruddîn et-. , “Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât”, *el-İşârât ve't-tenbîhât ma'a şerhi'l-Havâce Nasîruddîn et-Tûsî ve'l-muhâkemât li-Kutbuddîn er-Râzî* içinde, ss. 85-422, thk. Kerim Feyzî, Kum: Müessesetü Matbû'âtu Dînî, h. 1383.

Tûsî, Nasîruddîn et-. , *Esâsü'l-iktibâs fi'l-mantık*, Farsçadan çev. Molla Husrev, tkd. ve thk. Hasan Şâfî, Muhammed Saîd Cemâleddîn, Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2004.

Tûsî, Nasîruddîn et-. , *Tecrîdü'l-mantık*, nşr. Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbû'ât, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbû'ât, 1988.